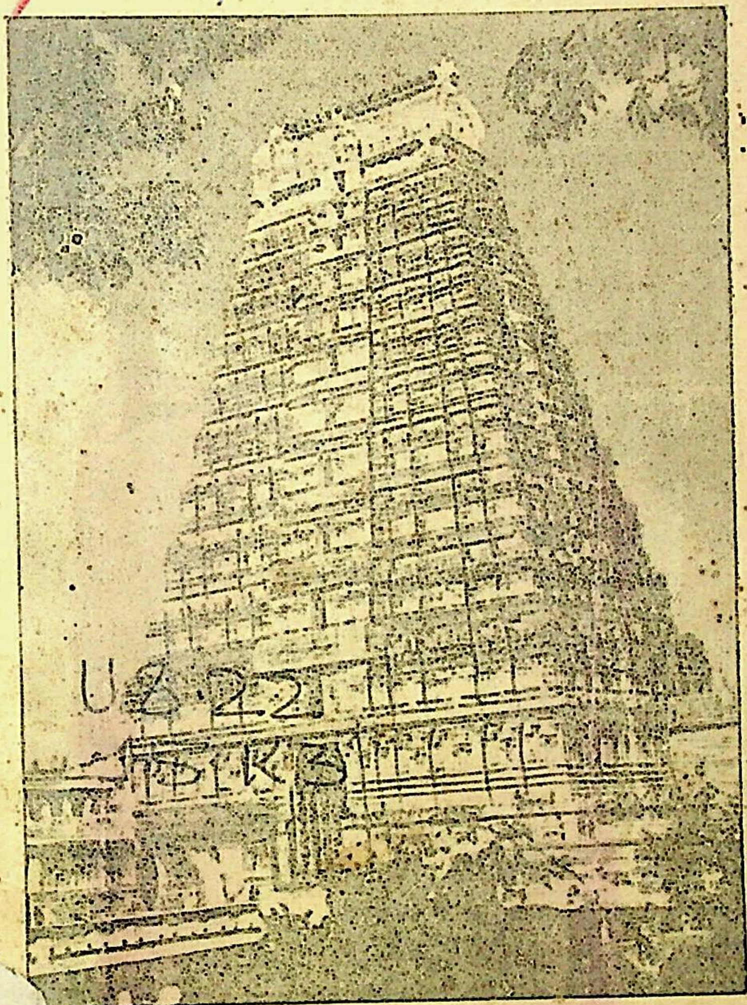
दक्षिण-दर्शनम्

नटराजमन्दिरम्, चिदम्बरम्।

दक्षिण-दर्शनम

([illegible])

लेखकः—

श्री वासुदेव द्विवेदी, वेदशास्त्री, साहित्याचार्यः

(संस्कृत-प्रचार-पुस्तकमाला-सम्पादकः)

सार्वभौम संस्कृत प्रचार कार्यालयः

वाराणसी

प्रकाशक :—
सार्वभौम संस्कृत प्रचार कार्यालय
वाराणसी

प्रथमावृत्तिः १०००
मूल्यम् ४० न० पै०

मुद्रक :—
श्याम वाराणसी प्रेस प्रा० लिमिटेड
खजुरी, वाराणसी

आवश्यक-निवेदनम्

मदीयदक्षिणभारतयात्रायाः इदं विवरणं मया यात्रासमाप्तेरनन्तरं कतिपयदिवसाभ्यन्तर एव लिखितं तथा तदानीमेव मुद्रापितञ्च परन्तु कैश्चिदनिवार्यकारणैस्तत् पुस्तकरूपेण नाद्यावधि प्रकाशयितुं न वा सम्बद्ध-व्यक्तीनां सविधे सबहुमानं सम्प्रेष्य कृतज्ञतामेव ज्ञापयितुमपारयम् । परन्त्वद्य चिरकांक्षितं तत् कार्यं सुसम्पन्नमिति परमं प्रमोदस्थानं मे तथा मदीयसुहृदाञ्च । यद्यपि एतस्मिन् पुस्तके दक्षिणभारतस्य दर्शनीयानां स्थानानां तथा माननीयानां विदुषां चित्राण्यपि प्रकाशयितुं मे बलवती स्पृहा आसीत्, परन्तु यथासमयमुपयुक्तसर्वसामग्रीणां संग्रहं कर्तुमशक्य-तया सा मनसि एव नीलिना अतिष्ठत्, केवलं च मुखपृष्ठे चिदम्बरवर्तिनः श्रीनटराजमन्दिरस्य गोपुरप्रकाशनेनैव सन्तोषः कृतः । आशासे, कदा-चिदग्रिमे प्रकाशने चित्राण्यपि प्रकाशयितुं शक्नुयाम् ।

मन्ये, एतद्विवरणप्रकाशनेन अन्येषामपि पर्यटनशीलानां विदुषां लाभः स्यात्तथा तेषामपि स्वकीययात्राया विवरणलेखने तत्प्रकाशने च प्रवृत्तिरुत्पद्येत येन आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये यात्राविषयकं साहित्यमपि पर्याप्तमात्रायां समुपलब्धं स्यात् । केचन विपश्चितो निश्चितमेव विषयेऽस्मिन् ध्यानं दद्युरिति सादरं निवेदयते—

विजयादशमी
२०२० वि०

विदुषां वशंवदः
लेखकः

दक्षिणप्रशस्तिः

लवंगैला-मृगमद-चन्द्र-चन्दन-चर्चिताम् ॥ ७ ॥

ताम्बूलीराग-रक्तौष्ठीं द्राक्षास्तवक-सुस्तनीम् ।

लवलीवल्लि-दोर्वल्लीं कंकोलीपल्लवाऽङ्गुलिम् ॥ ८ ॥

मलयानिल-निश्वासां क्षीरोदक-वराम्बराम् ।

त्रिकूटस्वर्ण-रत्नाङ्गीं सुवेलाद्रि-नितम्बिनीम् ॥ ९ ॥

कावेरीगौतमी-जङ्घां चोल-चेलांशुकावृताम् ।

सह्यदर्दुर-वक्षोजां कान्ति-काञ्चीविभूषणाम् ॥ १० ॥

सुकोमल-महाराष्ट्री-वाग्विलास-मनोहराम् ।

अद्यापि न महालक्ष्मीर्या विमुञ्चति सद्गुणाम् ॥ ११ ॥

सुदक्षदक्षिणामाशामाशानाथः प्रतस्थिवान् ॥ १२ ॥

(स्कन्दपुराणम्, काशीखण्डः अ० २)

मदीया दक्षिणभारत-यात्रा

प्रास्ताविकं किञ्चित्

ये ये संस्कृतभारतीप्रणयिनो ये संस्कृताध्यायिनो
ये वा संस्कृतरक्षणे तदुदये श्रद्धानिबद्धादराः ।

अस्मिन् पुस्तके अनवधानतया मुद्रणदोषाच्च अनेकास्त्रुट्योऽशुद्धयश्च सञ्जाताः सन्ति । तासां संशोधनं विधाय पुस्तकमिदं पाठकैः पठनीयमिति सविनयं निवेदयते----

क्षमाप्रार्थी -
प्रकाशकः

उत्तरप्रदेश-विहार-वङ्गोत्कल-दिल्ली-पञ्जाब-राजस्थान-शिमलाप्रभृतिप्रदेशानां यात्रा विहिता । विगते वर्षे पुनर्दक्षिणभारतस्य पावनप्रदेशानां दर्शनाय समुत्सुकं समजायत मम मानसम् । ततश्च २५-८-५६ तिथेरारभ्य २५-१२-५६ पर्यन्तं मया भ्रमणं विहितम् । यद्यपि साधनानां समयस्य च पर्याप्तताया अभावात् नहि यथाभिलाषं सर्वेष्वपि स्थानेषु भ्रमणं कर्तुं पारितं तथापि बहूनि दर्शनीयानि गन्तव्यानि च स्थानानि प्रायेण अवलोकितान्येव । मार्गस्य वक्रतया, आयासभयात्, अज्ञानाद्वा यानि स्थानानि अभीष्टान्यपि द्रष्टुं न पारितानि तेषु विजयानगरम्-गुण्टूर-विजयवाडा-चित्तूर-गोकर्णनाथप्रभृतीनि सन्ति । तदस्यां यात्रायां

दक्षिणप्रशस्तिः

लवंगैला-मृगमद-चन्द्र-चन्दन-चर्चिताम् ॥ ७ ॥

ताम्बूलीराग-रक्तोष्ठीं द्राक्षास्तवक-सुस्तनीम् ।

सुकोमल-महाराष्ट्री-वाग्विलास-मनोहराम् ।

अद्यापि न महालक्ष्मीर्यां विमुञ्चति सद्गुणाम् ॥ ११ ॥

सुदत्तदक्षिणामाशामाशानाथः प्रतस्थिवान् ॥ १२ ॥

(स्कन्दपुराणम्, काशीखण्डः अ० २)

मदीया दक्षिणभारत-यात्रा

प्रास्ताविकं किञ्चित्

ये ये संस्कृतभारतीप्रणयिनो ये संस्कृताध्यायिनो
ये वा संस्कृतरक्षणे तदुदये श्रद्धानिबद्धादराः।
पत्नी-शिष्य-सुतादिभिः सह मुदा ये संस्कृतालापिन-
स्तेषां पावनपादपद्मयुगयोः साष्टाङ्गपातं नमः॥

कस्मिन् प्रदेशे संस्कृतशिक्षायाः कीदृशी परिस्थितिः संस्कृतज्ञानां च कीदृशं सङ्घटनमिति परिज्ञानाय, संस्कृतप्रचाराय तथा देशाटनाय च मया बहुभ्यो वर्षेभ्यो भारतस्य विभिन्नेषु प्रदेशेषु समये-समये परिभ्रमणं विधीयते। तदनुसारं व्यतीतेषु वत्सरेषु उत्तरप्रदेश-विहार-वङ्गोत्कल-दिल्ली-पञ्जाब-राजस्थान-शिमलाप्रभृतिप्रदेशानां यात्रा विहिता। विगते वर्षे पुनर्दक्षिणभारतस्य पावनप्रदेशानां दर्शनाय समुत्सुकं समजायत मम मानसम्। ततश्च २५-८-५६ तिथेरारभ्य २५-१२-५६ पर्यन्तं मया भ्रमणं विहितम्। यद्यपि साधनानां समयस्य च पर्याप्तताया अभावात् नहि यथाभिलाषं सर्वेष्वपि स्थानेषु भ्रमणं कर्तुं पारितं तथापि बहूनि दर्शनीयानि गन्तव्यानि च स्थानानि प्रायेण अवलोकितान्येव। मार्गस्य वक्रतया, आयासभयात्, अज्ञानाद्वा यानि स्थानानि अभीष्टान्यपि द्रष्टुं न पारितानि तेषु विजयानगरम्-गुण्टूर-विजयवाडा-चित्तूर-गोकर्णनाथप्रभृतीनि सन्ति। तदस्यां यात्रायां

तेषु-तेषु स्थानेषु ये ये संस्कृतविद्यालया दृष्टाः ये ये संस्कृतविद्वांसः साक्षात्कृतास्तथा यासां सभासमितीनां परिचयो लब्धस्तेषां सर्वेषामपि पुस्तकेऽस्मिन् संक्षिप्ततमः परिचयः प्रकाश्यते । यद्यपि मुख्यतया इयं यात्रा दक्षिणभारतस्यैव आसीत् तथापि तत्र प्रवेशकाले ततो निर्गमनकाले च मया उत्तरभारतस्यापि बहुषु स्थानेषु कानिचित् दिनानि अतिवाहितानि । अतः प्रसंगवशात्तेषामपि स्थानानां संस्कृतविषयकं वृत्तमत्र संक्षिप्य प्रकाशितं वर्तते । यद्यपि यात्राया विस्तृतं सचित्रं च विवरणं प्रकाशयितुमिच्छा आसीत्तथापि विपुलद्रव्यव्ययभयात्तथा कर्तुं न पारितम् । केवलं तत्तत्स्थानेषु साक्षात्कृतानां विदुषां, विद्यालयानां, संस्कृताभिमानिनां तथा सहायकानां च पुण्यस्मरणाय, दक्षिणभारतभ्रमणाभिलाषिणां परेषामपि संस्कृतज्ञानां सौविध्यसम्पादनाय तथा केषाञ्चित् सुहृदामादेशपालनाय च एकं लघीयोऽपि विवरणमवश्यमेव प्रकाशनीयमिति मनीषया एषा पुस्तिका प्रकाश्यते । अस्मिन् भ्रमणवृत्तान्ते संस्कृतविषयकं यत्किञ्चिन्मया यादृशं दृष्टं तत्तादृशमेव पाठकानां पुरतः समुपस्थापितमिति यदि केषाञ्चित् दृष्टौ किमप्यत्र अप्रीतिकरं प्रतिपादितं स्यात्तर्हि तदर्थं गुणैकपक्षपातिभिर्महानुभावैः क्षन्तव्योऽस्मि । तथैव स्मृतिदोषवशात् यदि केषाञ्चिद् वर्णनीयानामपि पुरुषाणामत्र चर्चा परिहृता स्यात्तर्हि तैरपि नान्यथा भावनीयमिति विनयावनतेन मूर्ध्ना अभ्यर्थये ।

दक्षिणभारतस्य इयं मम प्रथमयात्रा आसीत् । अतः सौविध्यार्थं केषाञ्चित् परिचयपत्राणामावश्यकताऽनुभूता । तदर्थं मया निवेदने कृते काशीस्थैः विद्वद्वरैः श्री पं० कालिकाप्रसादशुक्ल-

महोदयैः, श्रीमदनन्तशास्त्रिफड़केमहाशयैः, श्रीजितेन्द्रियाचार्यवर्यैः, श्रीलक्ष्मणाचार्यटोरापेमहोदयैः तथा श्रीपण्डितवरबालकृष्णपञ्चोली-महोदयैश्च अनेकानि परिचयपत्राणि प्रदत्तानि येन यात्रायां महत् सौकर्यमासादितं मया। तदर्थमेभ्यो महानुभावेभ्यो मया भूरिशः साधुवादाः कृतज्ञताश्च विज्ञाप्यन्ते। परन्तु दक्षिणभारतीयप्रदेशानां काशीतो दूरवर्तितया तथा तत्रत्यानां सर्वथा ममापरिचिततया च एतावन्ति परिचयपत्राणि लब्ध्वापि मम हृदये "तत्रत्या मनीषिणो मयि प्रीतिं कुर्वन्ति न वा तथा कदाचिद् विषमासु दशासु आपतितासु ते साहाय्यमाचरिष्यन्ति न वेति" महती चिन्ता आसीत्। परन्तु मदीयमिदं सौभाग्यं मन्यताम्, अथवा दाक्षिणात्यानां स्वभावस्यैव इदं वैशिष्ट्यमवगन्तव्यं यदस्यां यात्रायां परिचयपत्रं विनापि सर्वैः खलु महानुभावैः सर्वथा अपरिचितैरपि महान् स्नेहः प्रदर्शितः महती च सहायता मे विहिता। परिचयप्राप्त्यनन्तरमेव "इदमासनमलङ्क्रियताम्, अपि भवद्भ्यः काफीपानं रोचते? दाक्षिणात्यभोजनेषु कृताभ्यासा वा भवन्तः? स्नानाय उष्णोदकमपेक्ष्यते किमु? सर्वं यथारुचि विधीयताम्, स्वगृहे को विचारः?" एवंविधैरपूर्वप्रीतिपुरस्कृतैर्वचनैर्यथाभिलषित-निवासभोजनजलपानादि-सर्वविधसौविध्यसम्पादनेन, दुर्गमेषु स्थानेषु सहगमनेन, भ्रमणार्थं यानादिव्यवस्थया, स्थले-स्थले मम परिचयप्रदानेन, पत्रपत्रिकादिषु मम भ्रमणवृत्तान्तप्रकाशनेन, अस्वास्थ्यदशायां बहुमूल्यौषधप्रदानेन तथा मार्गव्ययार्थमर्थसाहाय्येन च तैः नितरामनुगृहीतोऽस्मि। तथैव सभासमितीनामायोजनेन, व्याख्यानादिव्यवस्थया, स्वागतसमारोहेण, अभिनन्दनपत्रप्रदानेन तथा

सबहुमानं छायाचित्रग्रहणेन च बहुभिर्विद्वज्जनैः संस्कृतपरिषद्भिस्तथा छात्रसङ्घैश्च भृशं सम्मानितोऽस्मि। न च केवलं तरुणैरेव अपि तु नितान्तं वयोवृद्धैरपि तञ्जौरनगरस्थैः रिटायर्डडिप्टीकलक्टर श्रीरामस्वामी ऐयरमहोदयैः तथा त्रिचनापल्लीनिवासिभिः रिटायर्ड-कलक्टर श्री एल० एस० पार्थसारथिमहोदयैश्च उपानद्रहिताभ्यामेव पादाभ्यां मया सह धावं धावं यः सद्भावातिशयः प्रदर्शितस्तस्योदाहरणानि प्रायेण दुर्लभान्येव। तत्सर्वमपि स्मारं स्मारं सुतरां मोमुह्यते चेतो लालायते च पुनः पुनर्हृदयं तत्सर्वमपि पुनः साक्षात्कर्तुम्। एतादृगसामान्यसौहार्द-सन्दर्शनाय तेभ्यः सर्वेभ्योऽपि भूयो भूयः सादरं कृतज्ञताञ्जलयः समर्प्यन्ते। भगवान् भवानीपतिः विश्वनाथस्तेषां सर्वेषामपि निरवशेषं सौख्यविशेषं विदध्यादिति च मुहुर्मुहुरभ्यर्थये।

पुनः कदाचिदस्या यात्रायाः संस्मरणप्रसङ्गेन विशिष्यवर्णनीयानां वृत्तानां पृथक्-पृथक् विस्तृतं विवरणं दीयेत। सम्प्रति विस्तरभयात् प्रकरणमिदमत्रैव समाप्य यात्राविवरणं प्रकाश्यते। विवरणान्ते केचन अन्येऽपि प्रासङ्गिका विषया उपन्यस्येरन्। केषाञ्चित् साहाय्यकर्तॄणां पुण्याभिधानस्मरणमपि विधीयेत। तदेतत् सर्वं तत्रैव पाठकैरवलोकनीयमिति विरम्यते तावत्।

—:*:—

यात्राविवरणं, स्थानक्रमेण संस्थादीनां परिचयश्च

कटनी [मध्यप्रदेश] (२१–२–५६)

वाराणसीतो रायपुरं प्रति प्रस्थितस्य मम धूमशकटी-परिवर्तनार्थं कटनीनगरे कश्चन समयो यापनीय आसीदिति अहं समीपवर्तिनि श्रीनारायणीसंस्कृतपाठशालानाम्नि विद्यालये दैनिककृत्यसम्पादनाय कालक्षेपाय च गतः। ततस्तत्रत्यैरध्यापकैः सह परिचये संवृत्ते तैरहं तत्र एकदिनं निवासाय तथा मध्याह्नकाले संस्कृतविश्वपरिषदः स्थानीयशाखया आयोज्यमानायां सभायां व्याख्यानाय च समादिष्टः। ततस्तेषामादेशपालनाय तत्र स्थितेन मया तस्य स्थानस्य परिचयो लब्धस्तथा तेषां सौहार्दलाभोऽपि मे जातः।

अस्मिन् नगरे द्वौ विद्यालयौ वर्तेते। एकस्तु उपरिष्टाच्चर्चितः श्रीनारायणीसंस्कृतविद्यालयः तथा द्वितीयो जैनसंस्कृतविद्यालयः। उभयोरपि विद्यालययोः भवनम्, अध्यापनव्यवस्था, छात्रसंख्या, पुस्तकालयः, छात्रपरिषद् तथा छात्राणामध्यापकानाञ्च सभासम्मेलनादिविषयकः समुत्साहश्चेति सर्वमपि सन्तोषप्रदं वर्तते।

संस्कृतविश्वपरिषदः शाखापि अत्र महता समुत्साहेन सञ्चाल्यते। अस्या मन्त्रिणः श्री कन्हैयालालशास्त्रिजैनमहोदया अत्र क्रियमाणस्य संस्कृतप्रचारसम्बन्धिनो निखिलस्यापि कार्यकला-

पस्य सञ्चालकाः । एते परमोत्साहसम्पन्नाः सहृदया विद्वांसः सन्ति ।

रायपुर (३०–८–५६)

मध्यप्रदेशस्य इदमेकं प्रधानं नगरं वर्तते । अत्र सर्वापेक्षया प्रामुख्येन समुल्लेखनीयं स्थानं श्रीदूधाधारी-वैष्णवमठः अस्ति । एष मठः सम्पूर्णेऽपि मध्यप्रदेशे प्राचीनतमः प्रसिद्धतमो विशालतमश्च । सम्पत्तिरपि एतस्य सुमहती । एतन्मठाध्यक्षाः श्रीमहन्त-वैष्णवदासमहोदया यथार्थतः साधुस्वभावाः सुगृहीतनामधेया विद्यानुरागिणो विशालहृदयाश्च साधवः सन्ति । इदं पुनरेतेषामेकम-नन्यसाधुसाधारणं वैशिष्ट्यं यदेते संस्कृतज्ञैः सह संस्कृतयैव गिरा सर्वदा भाषन्ते । वस्तुतो रायपुरे प्रवर्तमानानां सर्वासामपि धार्मिक-सांस्कृतिक-शैक्षणिकप्रवृत्तीनां पुरस्कर्तारः पोषकाश्च इम एव महाशया वर्तन्ते ।

अस्मिन् नगरे एभिरेव महानुभावैः समर्पितेन चलाचलात्मक-सम्पत्तिभूतेन साहाय्येन श्रीदूधाधारीवैष्णवसंस्कृतमहाविद्यालय-श्चलति । सुविस्तृतः परिसरो विशालतमञ्च भवनमेतस्य विद्याल-यस्य । अत्र सागरविश्वविद्यालय-प्रवर्तितपाठ्यक्रमानुसारं सर्वैः नवीनैः विषयैः सह आङ्गलभाषया च सह संस्कृतशास्त्राणां शिक्षा दीयते । छात्रेभ्यो वृत्तिप्रदानस्य छात्रालयस्य च साधीयसी व्यवस्था वर्तते । महाविद्यालये समये-समये सभासमितयोऽपि सोत्सा-हमनुष्ठीयन्ते । मम गमनकाले तत्रत्यं प्रधानाचार्यपदं सुविख्याता विद्वांसः श्रीसरस्वतीप्रसादचतुर्वेदमहोदयाः व्याकरणाचार्या विभू-षयन्ति स्म । सम्प्रति तत्पदं मदीयाः सुहृदो विद्वद्वराः श्रीपण्डित-

रामनन्दन ओझा महोदया अलङ्कुर्वन्ति । एते यथैव प्रवीणा विद्वांसस्तथैव अध्यापनकलाकुशलाः सामाजिकाः सहृदयाः उदारचेतसः संस्थासञ्चालनपटीयांसश्च विद्यन्ते । गीतवाद्यादिष्वभिरुचिः विनोदप्रियता सुहृज्जनेषु स्नेहातिरेकश्चेति एतेषां नैसर्गिका गुणाः सन्ति । अत्र एतेषामेव निवासस्थाने अहं न्यवसं चिरकांक्षितं गोष्ठीसुखञ्च अन्वभूवम् ।

एतन्महाविद्यालयातिरिक्तं मठेऽपि प्राचीनपद्धत्या एकः संस्कृतविद्यालयः प्रचलति । अत्र भूयांसश्छात्रा निवासभोजनादिसर्वविधसौविध्यमाप्नुवन्तो व्याकरणसाहित्यादिविषयाणामध्ययनं कुर्वन्ति । अत्र व्याकरणाचार्याः, श्रीमन्तः पं० शिवकुमारशर्ममहोदयाः प्रधानाध्यापकपदे विराजन्ते । अत्रत्यैश्छात्रैरेका छात्रपरिषदपि सोत्साहं सञ्चाल्यते ।

अत्र नगरे अपरोऽप्येकः संस्कृतविद्यालयः प्रचलति । एतस्यापि अवस्था समीचीना वर्तते । अत्रत्याः प्रधानाचार्याः पाण्डित्येन सह व्यवहारकौशले तथा वाक्पाटवेऽपि नितान्तं प्रवीणा अवलोकिताः ।

नागपुर (५–६–५६)

अत्र वेदवेदान्तसंस्कृतमहाविद्यालयः ब्रह्मकर्मवर्धिनीसंस्कृतपाठशालेति द्वौ विद्यालयौ वर्तेते । अनयोः वेदव्याकरणसाहित्यादिविषयाणामध्यापनं भवति । एतदतिरिक्तं गायत्रीविद्यालयनामा अपरोऽप्येको लघीयान् विद्यालयो वर्तते । एषु विद्यालयेषु श्रीब्रह्मकर्मवर्धिनीसंस्कृतपाठशालायां वयोवृद्धा अपि प्रधानाध्यापकाः

श्रीकृष्णकान्तझामहोदयास्तथा अन्येऽपि अध्यापकाः छात्राश्च सहृदया उत्साहसम्पन्ना नाट्यसाहित्यसंगीतकलारसिकाश्च अवलोकिताः ।

अस्मिन् नगरे संस्कृतभाषाप्रचारिणीसभा नाम्नी एका सुव्यवस्थिता संस्था दशभ्यो वर्षेभ्यः समीचीनतया सुरभारतीसेवापरायणा वर्तते । 'संस्कृतभवितव्यम्' इतिनाम्नः साप्ताहिकसंस्कृतपत्रस्य प्रकाशनम्, सरलभाषया संस्कृतप्रचारोपयोगिनां पुस्तकानां प्रकाशनम्, सरलसंस्कृतपरीक्षाणां प्रचालनम्, समये-समये सभासम्मेलनादीनामायोजनम्, संस्कृतनाटकानामभिनयः, विविधस्पर्धानां प्रवर्तनं, पुरस्कारादिप्रदानद्वारा संस्कृतलेखकानां प्रोत्साहनश्चेत्यादीनि कर्तव्यत्वेन निर्धारितानि कार्याणि सन्ति सभाया अस्याः । अस्याः सभायाः प्रधानकार्यवाहाः श्री स० ना० कुलकर्णीमहोदयास्तथा प्राध्यापकश्रीवर्णेकरमहोदयाश्च वर्तन्ते ।

अत्र गीतामन्दिरनाम्ना एकं विशालं भवनं वर्तते यत्र सर्वदेव विदुषां साधु-महात्मनां च गीताप्रवचनं भवति ।

एतन्नगरस्य अग्रगणनीयेषु विद्वत्सु नागपुरविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागाध्यक्षाः महामहोपाध्याय श्री वा० वि० मिराशीमहोदयाः प्रामुख्यं भजन्ते । एतेसं स्कृतसाहित्यसम्बन्धिनां बहूनां महत्त्वपूर्णग्रन्थानां लेखकाः सन्ति ।

अत्र ब्रह्मकर्मवर्धिनीसंस्कृतपाठशालायामेव मदीया वसतिरासीत् । अत्रत्यैश्छात्रैः दिनद्वयेनैव संस्कृतगीतनाटकप्रहसनादीनामपि समीचीनं प्रदर्शनं कृतमिति मे महान् सन्तोषो जातः ।

हैदराबाद [भाग्यनगरम् *] (८-६-५६)

अस्मिन् नगरे केन्द्रीय-संस्कृतविद्यासमितिनाम्ना एका प्रदेशव्यापिनी समितिः संस्थापिता वर्तते यस्याः संरक्षणे प्रदेशेऽस्मिन् त्रिंशत् संस्कृतविद्यालयाः तथा हैदराबादनगरात् किञ्चिद्दूरवर्तिनि आलवालनामके स्थाने एकः संस्कृतमहाविद्यालयश्चेति एकत्रिंशत् संस्कृतशिक्षणसंस्थाः प्रचलन्ति । अस्मिन् महाविद्यालये सप्तदश अध्यापकाः शताधिकाश्च छात्रा वर्तन्ते । सर्वेषामपि शास्त्राणामध्यापनं भवति । छात्राणां निवासभोजनादिव्यवस्था नितान्तं समीचीना वर्तते । छात्रैरेका पाक्षिकी सभाऽपि परिचाल्यते ।

हैदराबादसन्निहिते सिकन्दराबादनामके नगरेऽपि एकः मन्नूलालसंस्कृतकालेजनाम्ना महाविद्यालयो वर्तते । अत्रैव एकं सैदाबादनामकं स्थानं वर्तते यत्र केवलं हरिजनबालकानामेव कृते एका पाठशाला प्रचाल्यते । अत्र त्रयः अध्यापकाः चत्वारिंशदधिकाश्च छात्रा विद्यन्ते । एते सर्वेऽपि हरिजनविद्यार्थिनो वैष्णवं वेषं धारयन्ति वैष्णवांश्च आचारान् पालयन्ति । श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रपाठपुरस्सरं किल एते प्रातरध्ययनं प्रारभन्ते । एतेषां पठनं लेखनं श्लोकोच्चारणशैली अनुवादश्चेति सर्वमपि सर्वथा समीचीनं सन्तोषावहं प्रशंसनीयं च वर्तते । इदं सर्वं मया विद्यालये चिरं स्थित्वा स्वयं साक्षात्कृतम् ।

---

* भाग्यनगरे लेखकस्य द्वितीयाऽपि यात्रा सञ्जाता । एतत्सम्बन्धे परिशिष्टभागोऽवलोकनीयः ।

उपर्युक्तायाः समितेः अवैतनिककार्यसम्पादकाः श्री एम० सौन्दरराजन-ऐयङ्गारमहोदया वर्तन्ते। एते जातिसम्प्रदायनिर्विशेषं सर्वेष्वपि भारतीयेषु संस्कृतभाषाप्रचारार्थं विशुद्धशास्त्रीयपाण्डित्यपरिरक्षणार्थं च बहु प्रयतमाना वर्तन्ते।

एतन्नगरवास्तव्येषु साहित्यरसिकेषु विद्वत्सु श्री के० लक्ष्मणशास्त्रिमहोदयाः तथा वैद्यवर्य-श्रीगयाप्रसादशास्त्रिमहोदयाश्च प्रामुख्येन उल्लेखनीया वर्तन्ते। अनयोः श्रीलक्ष्मणशास्त्रिमहोदयाः सम्प्रति राज्यसूचनाविभागस्य उपाध्यक्षाः सन्ति। एभिः अनेकानि पुस्तकानि लिखितानि। संस्कृतभाषया भाषणे लेखने कवित्वे चापि इमे अधिगतपाटवाः प्रकृत्या च विनोदप्रियाः सहृदयाश्च।

एतेषां संक्षिप्तः परिचयो वाचकमहानुभावैर्निम्नाङ्कितेन पद्येनावगन्तव्यः। यथा—

मूर्तिर्मत्तगजेन्द्रगर्वदलिनी वाणी विनोदप्रिया
व्याख्या-लेख-कवित्व-कौशलकलापारं गता शेमुषी।
शक्तिः संस्कृतभाषणेऽप्यनुपमा विद्वज्जनेष्वादरः
श्रीमल्लक्ष्मणशास्त्रिणां गुणगणाः केषां न तोषावहाः॥

अपरे पुनः श्रीमन्तो वैद्यमहोदया वार्धक्यादायुर्वेदव्यवसायतो विरक्तकल्पा गृहे साहित्यचर्चायां निरतास्तिष्ठन्ति। नूतनतया समागतानां संस्कृतविदुषामाश्रयदातारोऽपि इमे महानुभावाः। पुनश्च इमे वैद्यमहोदया यथाः सहृदयाः सुमधुरभाषिणः शीलसौजन्यमूर्तयश्च तथैव एतेषां 'शास्त्रिणीजी' इतिनाम्ना सुपरिचिता

विदुषी धर्मपत्नी इन्दिरादेवी अपि एका अविस्मरणीया मूर्तिः। एतेषां गृहे यथा स्वच्छता, सुरम्यता, शान्तिः, सर्वेषामपि वस्तूनां यथायथस्थाने समुचितरूपेण सन्निवेशः, प्रशान्तमधुरा आलापाः, अभ्यागतानाञ्च आदरातिशयो दृष्टस्तत्सर्वमन्यत्र एकस्मिन् स्थाने सुदुर्लभमेव। एतेषां गृहे निवसता मया सर्वमिदं स्वयमेवानुभूतं चिरं स्मरणाय एकस्मिन् पद्ये उपनिबद्धं च। यथा—

रम्या शान्तिकुटी समस्तशुचिता शृङ्गाररङ्गस्थली
लीलाभूमिरुदारहारि-वचसामातिथ्यपुण्याश्रमः।
विश्रामस्थलमेकमेव विदुषां माधुर्य्य-धारागृहं
श्रीमच्छास्त्रिगयाप्रसादसदनं स्वर्गोपमं राजते॥

अन्ये पुनरस्या महानगर्याः प्रतिष्ठिता विद्वांसः श्री वंशीधरविद्यालङ्कारमहोदयाः, डा० आर्येन्द्रशर्माणः, डा० रामनिरञ्जनपाण्डेयमहोदयाः, डा० राजकिशोरपाण्डेयमहोदयास्तथा श्रीश्रीरामशर्माणश्च सन्ति। एते वैदुष्येन सह साहित्यसेविनोऽपि विद्यन्ते। एतेषु डा० रामनिरञ्जनपाण्डेयमहोदयास्तु न केवलं पण्डिता अपि तु गार्हस्थ्येऽपि स्वभावेन साधव एव।

तिरुपति (१४–६–५६)

इदमेकं सुप्रसिद्धं तीर्थस्थानं दक्षिणभारतस्य। अत्र वेङ्कटेश्वरकलाशालानाम्ना एकः संस्कृतमहाविद्यालयो बहोःकालात् प्रचलति। सम्प्रति अत्र आन्ध्रभाषाया अपि अध्यापनं भवति।

अस्मिन् विद्यालये श्री जी० रामसुब्बाशर्मा साहित्यशिरोमणि: तथा आर० राममूर्तिशर्मा व्याकरणशिरोमणिश्चेति द्वौ विशिष्टौ विद्वांसौ सहृदयौ साहित्यरसिकौ च। अत्र एताभ्यामेव सुस्निग्धमधुरेण आतिथ्येन सनाथीकृतोऽहम्। अत्रैव च मया सर्वप्रथमं सम्भारसारतक्रप्रधानस्य* दाक्षिणात्यभोजनस्य तथा भोजनकालिकस्य विशिष्टस्य आचारस्य च परिचयो लब्धः।

तिरुमलै हिल्स (१६–६–५६

इदं स्थानं तिरुमलैपर्वतस्य उच्चतमे शिखरे वर्तते, यत्र भारतप्रसिद्धं बालाजीमन्दिरं सुप्रतिष्ठितमस्ति। अत्रैव भगवान् वेङ्कटेश्वरो विराजते। अस्मिन् मन्दिरे चतुर्दश घनपाठिनो वैदिका विद्वांसः सन्ति ये प्रतिदिनं मन्दिरे वेदपारायणं कुर्वन्ति। अत्रैव एका वेङ्कटेशवेदपाठशालापि प्रचलति। सम्प्रति अस्या वेदपाठशालाया विस्ताराय एकस्य महाविद्यालयस्य च सञ्चालनायापि प्रयत्नो विधीयमानोऽस्ति। तदर्थमनेकानि मनोहराणि भवनानि निर्मितानि अन्यानि निर्मीयन्ते च। अस्य महाविद्यालयस्य प्रधाना आयोजका न्यायवेदान्तमीमांसा-साहित्यशिरोमणयः दार्शनिकसार्वभौमाः श्री सुदर्शनाचार्याः सन्ति।

---

* विविधशाकानां मिश्रणेन निर्मितं सोपस्कारं रसमयं च व्यञ्जन-"सम्भार" इति कथ्यते येन सह तत्रत्या ओदनं भक्षयन्ति। अम्लिकायाः तरलस्य रसस्य नाम "सार" इत्यस्ति। अस्यापि उपयोगस्तत्र ओदनं भक्षणे एव विधीयते। तक्रं नाम सर्वत्र प्रसिद्धं दधिनिर्मितं वस्तु। दाक्षिणात्यैः भोजनान्ते एतस्य अनिवार्य्यरूपेण उपयोगः क्रियते।

अत्र सर्वेषां संस्कृतविद्यालयानां सञ्चालनं श्रीबालाजीमन्दिर-स्थकोशद्वारा एव विधीयते। एतेन कोशेन केषाञ्चित् धार्मिकानां संस्कृतपुस्तकानामपि प्रकाशनं क्रियते।

मद्रास [मद्रपुरी, चिन्नपुरी] (१७-६-५६)

इदं नगरं भारतस्य विशालतमेषु नगरेषु तृतीयं स्थानमलङ्करोति। अत्र मद्राससंस्कृतकलाशालानाम्ना एकः चिरात् सुप्रतिष्ठितः प्रसिद्धतमश्च संस्कृतमहाविद्यालयो विराजते। अत्र वेद-व्याकरण-साहित्य-मीमांसा-वेदान्तादि-सकलशास्त्राणामध्यापनं भवति। शास्त्राध्ययनस्य एतस्मिन् विकरालेऽपि ह्रासकाले अत्र अष्टौ विद्यार्थिनो मीमांसाशास्त्रस्य अध्ययनं कुर्वन्ति। अस्य विद्यालयस्य प्रधानाचार्याः श्री के० बालसुब्रह्मण्यशास्त्रिमहोदया अनेकशास्त्रनिष्णाता उपन्यासकुशलाः साहित्यरसिकाः सहृदयाश्च विद्वांसः सन्ति। एते वयोवृद्धा अपि परमोत्साहसम्पन्नाः स्फूर्तिमन्तश्च।

अस्यैव विद्यालयस्य विशाले प्राङ्गणे कुप्पूस्वामी-रिसर्च-इन्स्टिट्यूटनाम्नी संस्थापि वर्तते, यत्र संस्कृतग्रन्थानां तत्सम्बन्धिनामाङ्ग्लभाषाग्रन्थानां च महान् संग्रहो वर्तते। अत्रैव बहुविधपत्रपत्रिकोपेतो वाचनालयोऽपि एकः प्रचलति। एवं च पुस्तकालय-वाचनालय-दृष्ट्यापि अयं विद्यालयः समृद्धतमः। छात्रावासोऽपि एतद्विद्यालयसंल्लग्न एवात्र। अत्र छात्रैरेका पाक्षिकी सभापि परिचाल्यते।

अस्मिन् नगरे "संस्कृत-एकेडमी" नाम्ना एका संस्थापि बहुभ्यो वर्षेभ्यः प्रचलति। अत्र अनयैव सभया सभासम्मेलनादी-

नामायोजना क्रियते। अनया प्राचीनकाव्यग्रन्थेभ्यः संगृह्य सुबहूनि सुभाषितान्यपि लघुलघुपुस्तकरूपेण प्रकाशितानि सन्ति।

एतदतिरिक्ता अत्र एका अन्यापि "संस्कृत-एजुकेशन-सुसाइटी" नाम्ना नवीना संस्था सञ्चालिता वर्तते या दक्षिणभारते व्यापकरूपेण संस्कृतभाषायाः तत्साहित्यस्य च संरक्षणाय प्रचाराय च प्रचेष्टमाना अस्ति। अस्या संस्थाया अध्यक्षा भारतप्रसिद्धा मनीषिणः श्री सी० पी० रामस्वामी ऐय्यरमहोदयाः सन्ति तथा कार्यदर्शिनः श्री टी० वी० विश्वनाथ ऐय्यर बी० ए०, बी० एल० महोदया वर्तन्ते।

हस्तलिखितसंस्कृतग्रन्थानां संग्रहसम्बन्धे अनुसंधानविषये ग्रन्थप्रकाशनविषये च अत्र मद्रासविश्वविद्यालयः तथा अदयारस्थिता "थियोसोफिकल सुसाइटी" चेति द्वे भारतप्रसिद्धे संस्थे विराजेते। एतदतिरिक्तं कामकोटिपीठतः सञ्चाल्यमाना एका अपराप्यत्र प्रकाशनसंस्था वर्तते या तमिलभाषानुवादेन सह बहूनि धार्मिकानि स्तोत्रपूजापाठविषयकाणि च पुस्तकानि प्रकाशयति।

अस्यैव नगरस्य त्यागरायनगरनाम्नि एकतमे विभागे अखिलभारतप्रसिद्धायाः दक्षिणभारतहिन्दीप्रचारसभाया विशालं भवनं वर्तते। अनया सभया हिन्दीप्रचारोपयोगि-पुस्तकपत्रिकादीनां प्रकाशनेन, हिन्दीपरीक्षाणां प्रवर्तनेन, समस्तेऽपि दक्षिणभारते हिन्दीविद्यालयानां सञ्चालनेन तथा सभासम्मेलनादीनामनुष्ठानेन च बहोः कालात् देशस्य महती सेवा विधीयते। अस्याः सञ्चालकाः प्रधानमन्त्रिणश्च श्रीमोट्टूरु सत्यनारायणनाम्ना एके विलक्षणकर्तृत्वशालिनो महापुरुषाः सन्ति। संस्कृते भारतीयसंस्कृतौ च

एतेषां महती निष्ठा। मन्ये, अनया सभयाऽपि हिन्दीशिक्षया सह कियन्मात्रायां संस्कृतशिक्षाया अपि व्यवस्था विधीयते विधास्यते च।

अस्मिन् नगरे संस्कृतविदुषां गीर्वाणवाणीप्रणयिनां भद्रपुरुषाणां च भूयसी संख्या वर्तते। केन्द्रियसंस्कृतसमितेरध्यक्षाः विद्यातपोमूर्तयः श्री मत्पतञ्जलिशास्त्रिमहोदया अत्रैव विराजन्ते। अस्या एव समितेरेके मुख्यतमाः सदस्याः' मद्रासविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभगाध्यक्षाः बह्वीनां साहित्यसंगीतकलासम्बन्धिनीनां समितीनां सञ्चालकाः, बहूनां निवन्धग्रन्थानां लेखकाः, कवित्वविषये कविकोकिलेति विरुदभाजः श्री डा० वी० राघवन् महोदयाः स्वनिवासेन इममेव नगरं विभूषयन्ति। इमे यथा विद्वांसो लेखकाः कवयो गवेषका व्याख्यातारः सारासारविवेचकाश्च सन्ति तथैव सरलाः सहृदयास्तथा अन्येषां कृते सहायकाः पथप्रदर्शका उत्साहका उदाराशयाः स्वपरभेदरहिता अकारणबन्धवोऽपि विद्यन्ते। मद्रपुरीनिवासकाले एतेषामनन्यविद्वज्जनसाधारणं स्वरूपमिदमवलोक्य मया मम मनोगता भावा अधस्तादङ्कितासु पंक्तिषु समासतः सन्निवेशिताः। एवमेव यदि अपरेऽपि विद्वांसो यथाशक्ति सर्वेषां साहाय्यं कुर्य्युस्तदा अचिरेण कालेन संस्कृतज्ञसमाजस्य अभ्युदयो जायेत। पद्यानि यथा—

दिव्याकृतिः किमपि गौरवमुद्वहन्ती
स्वाभाविकी सरलता हृदयं विशालम्।
साहित्यवारिनिधि-मन्थन-पण्डिता धीः
श्रीराघवार्य्यविदुषामिह किं न धन्यम्॥

काव्यालापकथा क्वचित् क्वचिदहो सङ्गीतचर्चा पुनर्
वेदे व्याकरणे पुराणविषये शश्वत् समालोचना।
नानावाङ्मयचिन्तनैश्च समयो यत्राखिलो नीयते
मन्ये राघवसूरिवर्य्यसदनं सारस्वतं मन्दिरम्॥

आसक्तिर्न विलासवस्तुनिचये नो वाम्बराडम्बरं
नैवाहारविहारसत्कृतिकथालापादयः कृत्रिमाः।
भूमावप्युपविश्य लेखनकथाग्रन्थादि-संशोधनम्,
सर्वत्रैव विलोकिता सरलता श्रीराघवार्य्यगृहे॥

धन्या मद्रपुरी पुरीषु विलसद्रत्नाकराऽलङ्कृता
धन्यास्तत्र च भारतीप्रणयिनः श्रीविश्वनाथादयः।
तन्मध्येऽयमगाधवारिधितलस्पर्धालुना सद्गुणे-
नौदार्येण विभूषितो विजयते श्रीराघवार्य्यः सुधीः॥

दृष्टं सागरतीरवर्ति सकलं दृश्यं मनोमोहनं
दृष्टा सौधशतावली सुरुचिरा दृष्टः कपालीश्वरः।
दृष्टा पण्डितमण्डली च निपुणा सव परं निष्फलं
दृष्टो मद्रपुरीमुपेत्य यदि नो श्रीराघवार्य्यः सुधीः॥

दृष्टा मया सुबहुशो भ्रमता समन्ता-
ल्लोकोत्तराः सकलशास्त्रविदो बुधेन्द्राः।
निर्हेतुकी परहितप्रवणा प्रवृत्ति-
र्दृष्टा तु केवलमियं ननु राघवार्य्ये ।

मद्रपुरीनिवासकाले मम वासः संस्कृतकलाशालायां, भोजनं श्री टी० वी० विश्वनाथ ऐय्यरमहोदयानां गृहे तथा श्री डा. वी. राघवन्महोदयानां गृहे दैनिककर्तव्यानां निर्धारणं भवति स्म। तद् गतागतं मया निम्नाङ्कितपद्यरूपेण सर्वदा स्मरणाय उपनिबद्धम्। यथा—

वासो मद्रपुरीय-संस्कृतकलाशालेय-शिष्यालये
श्रीविद्वद्वरविश्वनाथभवने सुस्वादवद् भोजनम्।
कार्य्याकार्य्य - विनिश्चयश्च सततं श्रीराघवार्य्यगृहे
एवं मद्रपुरे गतागतशतैर्नीता मया वासराः ॥

पेरुम्बुदुर [भूतपुरी] (२३-६-५६)

विशिष्टाद्वैतमतप्रवर्तकस्य भगवतः श्रीरामानुजाचार्यस्य जन्मभूमिरिदं स्थानम्। अत्र उभयवेदान्तवर्धिनी पाठशाला वर्तते यत्र नामानुसारं संस्कृतवेदान्तशास्त्रस्य तमिलवेदान्तस्य च अध्यापनं भवति। विद्यालयभवनं छात्रावासः छात्राणां भोजनादिव्यवस्था च समीचीना वर्तते।

काञ्जीवरम् [काञ्चीपुरी] (२५-६-५६)

इयं नगरी मोक्षदायिकासु सप्तपुरीषु अन्यतमा। अस्याः शिवकाञ्ची विष्णुकाञ्ची चेति द्वौ विभागौ वर्तेते। तत्र शिवकाञ्च्यामेव श्रीमदाद्यशङ्कराचार्यभगवत्पादप्रतिष्ठितेषु चतुर्षु पीठेषु अन्यततत् कामकोटिपीठं नाम सुप्रसिद्धं स्थानं वर्तते। एतत्पीठाधीश्वराः जगद्गुरवः श्रीचन्द्रशेखरसरस्वतीपादाः एतस्मिन् प्रदेशे वेदशास्त्रसंरक्षणाय निरतिशयं बद्धादराः। दक्षिणभारतस्य

बहुषु नगरेषु संस्कृतपाठशालानां सञ्चालनेन, विद्वद्गोष्ठीनां समायोजनेन, वेदभाष्यपरीक्षाप्रवर्तनेन, विदुषामाश्रयसम्मानादिप्रदानेन तथा तमिलभाषानुवादेन सह बहूनां संस्कृतग्रन्थानां प्रकाशनेन च इमे एके मुख्यतमाः संस्कृतसंरक्षका इत्यत्र नास्ति संशयलेशोऽपि । एतेषामेव संरक्षणे अत्रापि एका पाठशाला प्रचलति ।

विष्णुकाञ्च्यामपि एका वेदवेदान्तपाठशाला वर्तते यस्याः सञ्चालकाः वैष्णवाचार्याः प्रतिवादिभयङ्करेतिविरुदभाजः पण्डितप्रकाण्डाः श्रीअण्णङ्गराचार्यमहोदया वर्तन्ते । एते शताधिकानां संस्कृत-तमिल-तेलगू-ग्रन्थानां लेखकाः, वैदिकमनोहरानाम्न्या मासिकपत्रिकायाः सम्पादकाः, काव्यकलाप्रवीणाः, प्रवचनपटवः, शास्त्रार्थकुशलाः, स्वाभिमानिश्च महीयांसो विद्वांसः सन्ति । एतेषां गृहे प्रतिदिनं वेद—वाल्मीकिरामायण—श्रीमद्भागवत—दिव्यप्रबन्धादिग्रन्थानां नियमेन पारायणं प्रचलति ।

अस्मिम् नगरे संस्कृत-एकेडमी-नाम्ना एका परिषदपि वर्तते, यस्याः कार्यदर्शिनः श्रीराजमार्तण्डशास्त्रिणो वर्तन्ते । एते तत्रत्येषु संस्कृतज्ञेषु अतितरामुत्साहसम्पन्नाः विद्वांसः सन्ति ।

अस्मिन् नगरे मया एकस्मिन् दिने प्रतिवादिभयङ्कराणां तथा एकस्मिन् दिने श्रीराजमार्तण्डशास्त्रिणां गृहे निवासो विहितः ।

मदुरान्तकम् (२७-६-५६)

अत्र अहोविलमठकलाशालानाम्ना एकः सर्वसाधनसम्पन्नः सर्वाङ्गरमणीयश्च संस्कृतमहाविद्यालयो वर्तते । अत्र वेदव्याकरणसाहित्यदर्शनादिविषयाणामध्यापनं भवति । अध्यापकसंख्या

द्वादश तथा छात्रसंख्या च पञ्चपञ्चाशत् वर्तते। प्रधानाचार्याः श्रीरामस्वामी आयङ्गर एम० ए०, एल० टी० महोदयाः कुशलाः अध्यापकाः सन्ति। सहायकाध्यापकेषु वैयाकरणाः श्रीराघवाचार्यशिरोमणयः श्रीरंगशठकोपवैष्णवसुधाभिधानकाव्य-लेखकाः 'सरस-कविता'-विरुदभाजः प्रवीणाः कवयः सन्ति। अत्रत्या विद्यार्थिनो विशेषरूपेण अध्ययनशीला उत्साहवन्तः आचारसम्पन्नाश्च। अत्र इयमपि एका विशिष्टा रीतिरवलोकिता यत् छात्रा गृह्यसूत्रोक्तदिशा स्वगोत्रप्रवरशाखासूत्रादिनिर्देशपुर-स्सरं गुरुजनानभिवादयन्ते। इदं च तत्र मया एकं नूतनं वृत्तम-वलोकितं यत् काव्याध्ययनकाले यस्मिन् दिने यः कश्चन विशिष्ट-प्रसङ्गः पठ्यते तस्मिन् दिने तदनुरूप एव उत्सवोऽपि विधीयते तत्कक्षास्थितैः छात्रैः। यथा श्रीरामजन्मपठनदिने रामजन्मोत्सव-समारोहः। एवमेव अत्रत्या छात्रसभा तथा तया समर्पितमभिन-न्दनपत्रमपि छात्राणामुत्साहविशेषं द्योतयति। अत्रत्ये छात्राध्या-पकसमूहे अहोरात्रं निवासेन, सम्भाषणेन, सहैवाहारग्रहणेन च अहं नितान्तं प्रमुदितोऽभूवम्।

चिदम्बरम् (२६-६-५६)

इदमेकं मद्रासप्रदेशस्य सुप्रसिद्धं तीर्थस्थानं वर्तते, यत्र विशाले मन्दिरे भगवतो नटराजस्य दिव्या मूर्तिर्विराजते। अत्र एम० एस० पाठशालानाम्ना एकः संस्कृतविद्यालयो वर्तते। अत्र एका सुहृत्सभा नाम्नी संस्कृतपरिषदपि वर्तते यस्या वर्तमानाध्यक्षाः श्रीसोमसेतुदीक्षितमहोदयाः सन्ति। एकं पुस्त-कमपि अनया सभया प्रकाशितम्। अत्र सरसकविराजेति

विरुदभाजः कविमार्तण्ड श्री एन० एस० चिदम्बरेश्वरदीक्षितमहोदयाः कवयः सन्ति, यैः संस्कृतभाषायां तमिलभाषायां च सुबहूनि सरसललितानि कीर्तनपदानि विरचितानि। एवमेवात्र एस० ई० राजगणेशदीक्षिता अपि सस्कृतकीर्तनप्रणेतारः।

अत्रत्ये अन्नामलैविश्वविद्यालयेऽपि संस्कृतविभागाध्यक्षाणां श्री डॉ० सी० एस० वेङ्कटेश्वर एम० ए०, पी-एच० डी० महोदयानां नेतृत्वे संस्कृतभाषाविषयकं कार्यजातं सुचारुरूपेण सञ्चाल्यमानं वर्तते इति एतेषां गृहे निवासेन मया दृष्टं श्रुतं ज्ञातं च।

कुम्भकोणम् (३०-६-५६)

अस्मिन् नगरे एका श्री राजवेदपाठशालानाम्नी संस्था वर्तते, यत्र चतुर्णामपि वेदानामध्यापनं भवति। अत्र पञ्च अध्यापका विंशतिश्च छात्रा अवलोकिताः। नगरेऽस्मिन् द्वे सभे अपि प्रचलतः। एका एतन्नगरस्थितेन श्रीशङ्करमठेन सञ्चालिता वेदशास्त्रधर्मपरिपालकसभा अपरा च अखिलदक्षिणदेशव्यापिनी अद्वैतसभा। उभे अपि इमे संस्थे प्रतिवर्षं वार्षिकोत्सवसमारोहेण वेदशास्त्राणां धर्मस्य च संरक्षणाय अधिकाधिकप्रचाराय च सविशेषं प्रयत्नशीले। अद्वैतसभायाः अद्वैतमन्दिरनाम्ना एकं स्वतन्त्रं विशालं भवनमपि वर्तते, यत्र एतत्सभाध्यक्षाः श्री ए० आर० रङ्गस्वामिशास्त्रिणः स्थवीयांसोऽपि वेदवेदान्तोपनिषदामध्यापनं कुर्वन्ति। अत्रत्ये शङ्करमठे शास्त्रग्रन्थानामेकः पुस्तकालयोऽपि वर्तते। इत एव च शङ्करगुरुकुलनाम्ना एका संस्कृततमिलमयी मासिकपत्रिकाऽपि प्रकाशिता भवति।

तञ्जावरम् (१-१०-५६)

अत्र सरस्वतीमहल-लाइब्रेरी-नामको हस्तलिखित-संस्कृत-ग्रन्थानामेको भारतप्रसिद्धः सुविशालतमो ग्रन्थागारो वर्तते यत्र भूयांसः संस्कृतपण्डिता विविधविषयेषु गवेषणाकार्यं कुर्वन्ति, अनेकानि च अप्रकाशितानि दुर्लभपुस्तकानि सम्पाद्य प्रतिवर्षं प्राकाश्यमानयन्ति। अत्र लक्ष्मीसंस्कृतकलाशालानाम्नी एका संस्कृतपाठशालापि वर्तते यत्र सायं प्रातः द्विशताधिका बालकाः बालिकाश्च संस्कृतं पठन्ति। अस्याः पाठशालाया नगरस्य अन्यस्मिन्नपि भागद्वये द्वे शाखे प्रचलतः। तयोरपि एकत्र ४६ अपरत्र च ३८ विद्यार्थिनः पठन्ति। अत्र चित्तूरतः प्रचालिताः परीक्षाः प्रचलन्ति।

अत्र संस्कृतसेवासमाजनाम्ना एका परिषदपि श्री टी० वी० शठकोपाचार्यमहोदयानामाध्यक्ष्ये चिरात् प्रचलति।

अत्रैव शङ्करविद्यास्थानं नाम एकः अन्योऽपि लघुविद्यालयो वर्तते, यत्र १० बालका भोजननिवासादिसर्वविधसौविध्यलाभेन सह संस्कृतमधीयते। एतेषामध्यापकाः श्री मुत्तु स्वामी दीक्षितारमहोदया वर्तन्ते। इमे यथा वेदवेदान्तमीमांसादिविषयाणां विशिष्टा विद्वांसः, तथैव श्रौतस्मार्ताचारपरिपालनपरायणा अपि। एभिः एकः सोमयागः तथा पञ्च पशुबन्धा अपि यथाशास्त्रं समनुष्ठिताः। अद्यापि इमे आहिताग्नयः सन्ति। अधिकवार्धक्येन प्रशिथिलकलेवरा अपि समस्तां अग्निहोत्रादिदिनचर्यां यथावन्निर्वहन्ति। अत्र एतेषां दर्शनेन तथा एतेषां गृहे निवासेन च आत्मानमपि अहं पवित्रं सौभाग्यवन्तमिव च अमानयम्।

अत्र अन्योऽपि एको विशिष्टः संस्कृताभिमानी महानुभावो वर्तते रिटायर्ड डिप्टीकलक्टर श्रीरामस्वामी ऐय्यर महोदयो नाम। अयमत्यन्तवृद्धोऽपि तरुण इव संस्कृतप्रचारकार्ये नितरां परिश्रमं करोति। एतस्य कन्या श्रीमती जगदम्बानाम्नी संस्कृतज्ञा संस्कृतभाषणे कुशला च यया एकस्मिन् दिने सबहुमानमातिथ्यप्रदानेन संस्कृतभाषणेन च सनाथीकृतोऽहम्।

तिरुवय्यार [श्रीपञ्चनदक्षेत्रम्] (१-१०-५६)

इदं स्थानं मद्रासप्रदेशस्य अतिपुरातनं प्रतिष्ठितं च संस्कृतविद्याकेन्द्रम्। अत्रत्ये कावेरीतटे विराजमाने विशाले विद्यालये पूर्वं शताधिकाश्छात्राः विविधशास्त्राणामध्ययनं कुर्वन्ति स्म। परं सम्प्रति तत्र संस्कृतविभागे अष्टादश छात्रा एव केवलं संस्कृतविभागे अध्ययनं कुर्वन्ति। अत्र सम्प्रति नवीनरीत्यनुसारं तमिलभाषायाः आंग्लभाषायाश्चापि अध्ययनस्य व्यवस्था विहिता वर्तते।

त्रिचिरापल्ली [त्रिशिरापल्ली] (४-१०-५६)

इदं नगरं सम्पूर्णेऽपि मद्रासप्रदेशे संस्कृतविषयकसमुत्साहदृष्ट्या किमपि वैशिष्ट्यपूर्णं स्थानं भजते। तथाहि—अत्र एका संस्कृतसाहित्यपरिषत्-नाम्ना संस्था वर्तते या सभासम्मेलनादीनामायोजनेन, लघु-लघुपुस्तकप्रकाशनेन, विविधपरीक्षाणां प्रवर्तनेन च श्लाघनीयां सुरभारतीसेवां कुरुते। एतदतिरिक्तं बालपरिषत्, रामेश्वरदेवस्थानम्, संस्कृतपाठशालास्नातकसंङ्घः, अद्वैतसभा, संस्कृतभाषाप्रचारिणी चेति चतस्रः सभा अपरा अपि प्रच-

लन्ति । अत्र कणियूरबोर्डिंग-हाउस-नामकमेकं स्थानं वर्तते यत्र पञ्चदश छात्रा निवसन्ति संस्कृताध्ययनं च कुर्वन्ति । अत्रत्ये अद्वैत सभाभवने एकः संस्कृतविद्यालयोऽपि प्रचाल्यते यत्र आंग्लकला-शालानामपि अनेके विद्यार्थिनः संस्कृताध्ययनं कुर्वन्ति । अत्र एकं गुरुकुलविद्यापीठं (ओरिएण्टल एलिमेण्टरी स्कूल)-नाम बालकानां शिक्षाकेन्द्रं वर्तते यत्र शतत्रयी छात्राणामनिवार्यरूपेण संस्कृता-ध्ययनं कुरुते ।

अत्रत्येषु संस्कृतप्रचाराय सविशेषोत्साहशालिषु विद्वज्जनेषु श्री एस. एल. पार्थसारथिमहोदयाः (रिटायर्ड डिस्ट्रिक्टकल-क्टर), अद्वैतसभायाः अध्यक्षाः, वैद्यशिरोमणयः श्री वा० वा० नटराज शास्त्रिणः आयुर्वेदाचार्याः, सेण्टजोसेफकलाशालायाः संस्कृतप्राध्यापकाः श्री ए० सुब्रह्मण्यम् एम. ए. महोदयाः, ई. आर. हाईस्कूले संस्कृताध्यापकाः श्रीशिवरामकृष्णशर्ममहोदयाः, यू. डी. वी. हाईस्कूले संस्कृताध्यापकाः श्रीरामसुब्रह्मण्यम् बी. ए. व्याकरणशिरोमणिमहोदयाश्च प्रामुख्येन गणनीयतामर्हन्ति ।

दिष्ट्या कतिपयैः कविजनैरपि सनाथीकृता इयं नगरी । तेषु श्री क. अ. शृङ्गारसुब्रह्मण्यशास्त्रिणः, श्री एम. एल. राजगोपा-लाचार्याः, तथा श्री इ. सु. सुन्दरार्य्यमहोदयाः सविशेषमुल्लेख-नीया वर्तन्ते ।

अत्रत्येषु आंग्लविद्यालयेषु सेण्टजोसेफकालेजस्य संस्कृतपरिष-दपि छात्राणामुत्साहबाहुल्येन नितरां श्लाघनीया । अस्या एव कलाशालायाः संस्कृतप्राध्यापकैः श्री० ए० सुब्रह्मण्यमहोदयैः चित्तूर-भारतीयविद्याभवन बम्बई—पारडीप्रभृतिस्थानसञ्चालितानां

संस्कृतपरीक्षाणामपि व्यवस्था क्रियते, यासु प्रतिवर्षं भूयांसो विद्यार्थिनः प्रविष्टा भवन्ति ।

अस्मिन् नगरे श्री ए० सुब्रह्मण्यमहोदयानामेव भवने ममावास आसीत् । एतेषां सुपुत्री मीनाक्षी तथा सुपुत्रो नटराजशर्मा चेति उभावपि संस्कृते सम्यक् बोद्धुं वक्तुं च पारयतः स्मेति मे अन्यसर्वस्थानापेक्षया महती प्रसन्नता आसीत् । एतेषां धर्मपत्न्या मन्दं मन्दं भाषितानि मृदु-मञ्जुलानि सानुनासिकतया विलक्षण-माधुर्यसम्भृतानि तमिलभाषापदान्यपि मे चिराय अविस्मरणीयतां गतानि । विशेषतया अत्र, अन्यत्र च क्वचित् क्वचित् तमिलभाषाया विलक्षणां श्रुतिमाधुर्यमनुभूय मया पद्यमिदं लिखितम्—

मन्दं मुदा प्रियजनैः सह भाषितानि
प्रायेण बाल - वनिता -वदनोद्गतानि ।
अद्यापि तानि मधुराण्यनुनासिकानि
रम्याणि तामिलपदानि मनो हरन्ति ॥

श्रीरङ्गम् (५—१०—५६)

श्रीजम्बुकेश्वरसंलग्नमेव इदं सुप्रसिद्धं वैष्णवानां क्षेत्रमस्ति । अत्र के० एस० तेन्नाचार्यसम्प्रदायपाठशाला तथा मण्डलीमुदलियारपाठशालेति द्वे पाठशाले स्तः ।

तिरुवानेक्कावल [श्रीजम्बुकेश्वर] (६—१०—५६)

अत्र श्री काञ्चीकामकोटिपीठाधिपतिभिः स्थापितं श्री जगद्गुरुविद्यास्थानं नाम संस्कृतविद्यालयः प्रचलति । अत्रत्याः प्रधानाचार्याः श्री वी० वालकृष्णमहोदया वेदवेदान्तनिष्णाता मीमां-

सान्यायशिरोमणयः सुप्रसिद्धाः विद्वांसः सन्ति । अस्मिन् विद्यालये सकुटुम्बं वसन्तो बहवः पण्डिता वेदवेदान्तादीनामभ्यासमनुतिष्ठन्ति । तेषां सर्वोऽपि व्ययभारः श्री शङ्कराचार्यमहोदयैरेव उह्यते ।

मदुरा (७–१०–५६)

यथैव त्रिशिरापल्ली तथैव मदुराऽपि संस्कृतशिक्षाया एकं प्रतिष्ठितं जागरूकं च केन्द्रस्थानम् । अत्र रामेश्वरदेवस्थानकोशद्वारा सञ्चाल्यमाना एका समीचीना संस्कृतपाठशाला वर्तते यत्र संस्कृतशास्त्राणां तथा द्रविडदिव्यप्रबन्धानां च अध्यापनं भवति । अत्र द्वादश अध्यापकाः वर्तन्ते । प्रधानाध्यापकाः श्री श्रीकण्ठशास्त्रिणः एम० ए० महोदया वर्तन्ते । अत्रैव एका अन्याऽपि पाठशाला वर्तते यत्र भूयांसो बालका बालिकाः प्रौढजनाश्च आगत्य संस्कृतभाषायाः वेदान्तोपनिषदश्च अध्ययनं कुर्वन्ति । अस्या व्यवस्थापका अध्यापकाश्च श्री परमानन्दपुरीमहोदया वर्तन्ते ।

संस्कृतसंस्कृतिसम्बन्धिनां सभासम्मेलनादीनां संख्याया दृष्ट्या अस्य नगरस्य सर्वाधिकं प्रामुख्यं वर्तते । तेषु एका प्रधानतमा संस्था संस्कृतविद्वत्परिषद् वर्तते । अस्या अध्यक्षाः श्री एन० एस० विश्वनाथार्य्याः एडवोकेट साहित्यवाचस्पतयः सन्ति । कार्यदर्शिनश्च श्री डी० राजगोपालन् महोदयाः । अनया परिषदा भारतीनिकेतनं नाम एका रात्रिसंस्कृतपाठशाला सञ्चाल्यते । अत्रत्या विद्यार्थिनः चित्तूरप्रवर्तितासु परीक्षासु सम्मिलिता भवन्ति । अस्मिन्नेव निकेतने प्रतिसप्ताहं चतुर्षु दिवसेषु बालिकानां संस्कृतशिक्षणस्य अपि व्यवस्था वर्तते । बालिकाः संस्कृतभाषायाः

सामान्यज्ञानेन सह रामोदन्त-रघुवंश-गीतादि-पुस्तकानि तथा भज-गोविन्दम्, श्यामलादण्डकम्, गोपिकागीतम्, नारायणीयम्, कामाक्षीस्त्रोत्रम्, वेङ्कटेश-सुप्रभातम्, कुन्तीस्तुतिः, भीष्मस्तुतिः, कनकधारास्तवः शिवानन्दलहरी चेति बहूनि स्तोत्राणि च पठन्ति। आसां स्तोत्रपाठशैली अपि विशिष्टलयतालसमन्विततया अत्यन्तमनोरमा अपरिमितानन्ददायिनी च भवतीति मया स्वयं प्रत्यक्षीकृतम्। अस्य विद्यालयस्य प्रधानछात्र्या जानक्या यत् स्वयं लिखितमभिनन्दनपत्रं मह्यं समर्पितं तेन तत्रत्यछात्रीणां संस्कृतभाषाज्ञानसौष्ठवेऽपि न कश्चन संशयः। आसां छात्रीणामध्यापकाः श्री वेङ्कटाद्रिशर्माणो वयोवृद्धा अपि अध्यापने नितान्तमुत्साहसम्पन्ना अनुरागवन्तः परिश्रमशीलाः शिक्षणकलाकुशलाश्च अवलोकिताः।

अस्य नगरस्य मदुरै हिन्दी प्रचारपाठशालायाः प्रधानाध्यापकाः श्री एस० गुरुस्वामिमहोदयाः तथा सहायकाः श्रीरत्नसभापतिमहोदयाः अपि संस्कृतज्ञाः संस्कृताभिमानिनः तथा संस्कृत-प्रचारपरीक्षाणां स्वविद्यालयेऽपि सञ्चालनाय प्रयतमाना वर्तन्ते।

अत्र ब्राह्मणानामपि एका सुसंघटिता सभा वर्तते। ब्राह्मणद्रोहिणां केषाञ्चित् द्राविडानामुपद्रवैरात्मरक्षणाय अत्रत्यैर्ब्राह्मणैरियं संस्था संस्थापिता।

अनया सभया ब्राह्मणबालकबालिकानां संस्कृतसदाचारादिशिक्षणाय, असहायबालकानां यज्ञोपवीतादिसंस्कार-सम्पादनाय विविधव्रतयज्ञादिधार्मिककृत्यानामनुष्ठानाय वेदशास्त्रसंरक्षणाय च सुमहान् प्रयत्नः क्रियते। अस्याः सभायाः प्रमुखसञ्चालकाः

श्री एन्० सूर्यनारायणन् L.M.P. महोदया वर्तन्ते। एते अत्रत्या एके सुप्रतिष्ठिता नेत्रचिकित्सकाः, सम्माननीया नागरिकाः, सर्वदैव धर्मसंस्कृतिसंरक्षणे बद्धपरिकरा ब्राह्मणकुलालङ्कारभूता उदारहृदया महापुरुषाः सन्ति। अत्र नगरे एतेषामेव गृहे स्वगृहनिर्विशेषमेकादशदिनानि मम निवास आसीत्। त्रिचिरापल्ली नगरे कुत्रापि मम उपनेत्रं विनष्टम्। ततश्च एभिरेव मम नेत्रपरीक्षणं विधाय उपनेत्रान्तरस्य व्यवस्था विहिता। भ्रमणाय स्वकीयं मोटरकारमपि समर्पितम्। एवमवर्णनीया एतेषामुपकाराः। एतेषां सौजन्यमूर्तयो ज्येष्ठभ्रातरः श्री एन्० नागसुन्दरम् महोदया अपि विविधसौविध्यसम्पादनेन मां भृशमुपकृतवन्तः।

अस्मिन् नगरे सौराष्ट्रविप्रबन्धूनामपि महती संख्या वर्तते। तथा तैरपि धर्म-संस्कृति-संस्कृत-प्रचाराय वेदशास्त्रपरिरक्षणाय अनेकाः सभाः सञ्चाल्यमाना वर्तन्ते। तेषु सौराष्ट्रसभा, वैदिकविद्वत्सभा, गोविन्ददाससेवासमाजः, पुरोहितसभा चेति विशेषतः प्रयत्नशीला अवलोकिताः। एभिः सर्वैरपि संघटनैः वेदपारायणयज्ञानुष्ठान-कथाप्रवचन-कीर्तन - स्तोत्रपाठ - गायत्रीपुरश्चरणादिभिरुपायैः संस्कृतभाषायाः वेदशास्त्राणां धर्मानुष्ठानस्य च प्रचाराय सततमेव प्रयत्नोऽनुष्ठीयते। तेषां संघटनं सौहार्दं कर्तृत्वशक्तिः धर्मसंस्कृतिसंस्कृतानुरागश्च नितरां श्लाघनीयः परेषां कृते अनुकरणीयश्चेति मे मतिः।

रामेश्वरम् (१६-१०-५३)

रामेश्वरं नाम दक्षिणभारतस्थितं भारतस्य सुप्रसिद्धं तीर्थं वर्तते। अत्र कश्चन संस्कृतविद्यालयो नास्ति परन्तु अत्रत्यस्य रामे-

श्वरमन्दिरस्य प्रधाना अर्चकाः श्री पं० नीलकण्ठ महादेव जोशी महोदया एके सुप्रतिष्ठिता विद्वांसः सन्तिः। आगमशास्त्रे एतेषां विशिष्टं पाण्डित्यम्। एते सहृदयास्तथा काव्यरसिकाश्च। संस्कृतभाषणमपि एतेषामत्यन्तमनोहरं निरर्गलं च। इमे स्वगृहे स्वकन्यया मञ्जुमत्या सहापि संस्कृतभाषणं कुर्वाणा दृष्टाः। सापि संस्कृतया गिरा उत्तरं ददाति स्म। अत्र एतेषामेव गृहे मम एकदिनं निवास आसीत्। मन्दिरे पञ्च षड् वा वेदपाठिनो नियमेन वेदपाठं कुर्वन्ति। अन्येऽपि कतिपये कर्मकाण्डोपजीविनः साधारणसंस्कृतज्ञाः पण्डिताः सन्ति।

धनुष्कोटिः (१७–१०–५६)

रामेश्वरादनतिदूर एव इदं सुप्रसिद्धं तीर्थस्थानम्। इदं रत्नाकरमहोदध्योः सङ्गमस्थलं वर्तते तेन भूयांसो यात्रिणः पर्यटकाश्च अत्रापि प्रतिदिनं समायान्ति सुविस्तीर्णे संगमस्थले च अवगाहनसुखं लभन्ते। जलमार्गेण लङ्कागमनाय च इत एव जलयानं लभ्यते।

अत्र काचन वसतिर्नास्ति। तेनात्र उच्चशिक्षायाः कृते विद्यालया अपि न वर्तन्ते। संस्कृतज्ञास्तु केवलमत्र द्वित्राः तीर्थपुरोहिता एव अवलोकिताः।

त्रिनिवेली (१८–१०–५६)

ताम्रपर्णीनदीतीरे विराजमानमिदं नगरम्। अत्र करियमाणिक पेरुमालतरुस्थाने एकः संस्कृतविद्यालयो वर्तते। एतन्नगरमध्ये स्थिताया विवेकवर्धिनीसभाया भवनेऽपि संस्कृतशिक्षायाः

प्रबन्धो विद्यते यत्र केचन बालकाः प्रौढाश्च आगत्य संस्कृतं पठन्ति चित्तूरप्रवर्तिताः परीक्षाश्च ददते ।

एतन्नगरसमीपवर्तिनि पेरुमलपुरं नाम्नि स्थाने एका हिन्दु-धर्मपरिपालनसभा प्रचलति । अत्र एतत्सभाद्वारापि संस्कृत-शिक्षाया व्यवस्था विहिता वर्तते ।

नाङ्गुनेरी (१६–१०–५६)

इदं स्थानं त्रिनिवेली-कन्याकुमारीनगरयोर्मध्ये वर्तते । अत्रैव वैष्णवसमाजस्य सुप्रतिष्ठितं स्थानं तोताद्रिमठो विराजते । अत्र मठद्वारा श्रीरामानुजसंस्कृतविद्याशाला नाम्नी एका पाठ-शाला सञ्चाल्यते । अत्र पञ्च अध्यापका अध्यापनं कुर्वन्ति । संस्कृतेन सह तमिलभाषा आङ्गलभाषा च अध्याप्यते ।

कन्याकुमारी (२०–१०–५६)

इदं भारतस्य दक्षिणदेशवर्ति अन्तिमं तीर्थस्थलं वर्तते । अस्य दक्षिणतो हिन्दमहासागरः पूर्वतो वङ्गोपसागरः तथा पश्चिमतः अरबसागरः अस्ति । एवं च इदं स्थानं त्रयाणामपि सागराणां पवित्रं संगमस्थलं वर्तते । अत्र भारतस्य समस्तप्रदे-शेभ्यो जना आगत्य अस्य प्रदेशस्य प्राकृतिकीं रमणीयतां पश्यन्ति धार्मिकदृष्ट्या समुद्रस्नानं च कुर्वन्ति । स्वामि-विवेकानन्दमहो-दया विदेशेषु धर्मप्रचाराय अत्रैव निश्चयं कृतवन्तस्तथा इत एव प्रस्थानमपि अकुर्वन् ।

अत्र काचन पाठशाला नास्ति । पण्डिता अपि बहवो न सन्ति । केवलमस्य मन्दिरस्य गृहीतावकाशाः प्रधाना अर्चकाः

श्री पं० लक्ष्मीनारायण पोट्टी महोदया ज्यौतिषस्य धर्मशास्त्रस्य कर्मकाण्डस्य च पण्डिताः सन्ति। एतेषामाकुञ्चितकेशकमनीयं स्वरूपं, मधुरा वाणी, हृद्यतरः स्वभावः, स्नेहरसार्द्रमातिथ्यञ्चेति सर्वमपि नितान्तरमणीय मासीत्। अत्र पोट्टी महोदयैः सह। कन्याकुमारीस्तोत्रसंग्रहप्रकाशनसम्वन्धिवार्तालापेन विनोदेन च मम व्यतीता आनन्दमयी एका निशा।

त्रिवेन्द्रम् [अनन्तशयनम्, स्यानन्दूपुरम्] (२०-१०-५६)

इदं नगरं प्रकृतिकमनीयस्य केरलप्रदेशस्य रमणीया राजधानी। अत्र एकः सर्वाङ्गपरिपूर्णो राजकीयः संस्कृतमहाविद्यालयो वर्तते। अस्य विद्यालयस्य स्वतन्त्रः पाठ्यक्रमः तथा उपाधी अपि बी०ए०,एम०ए०इत्येव दीयेते। अत्र प्रधानाचार्यं विहाय संस्कृतविभागे एकादश, इङ्गलिशविभागे चत्वारः, मलयालमविभागे त्रयः तथा हिन्दीविभागे द्वाविति आहत्य एकविंशतिरध्यापका विद्यन्ते। अत्र कन्यानामपि संख्या समधिका वर्तते। अस्य महाविद्यालयस्य प्रधानाचार्याः डा० श्री पी० के० नारायण पिल्लई एम० ए०, पी० एच-डी० महोदया वर्तन्ते। एते अंग्रेजी-संस्कृत-मलयालमभाषानिबद्धानां वहूनां ग्रन्थानां सम्पादकाः सन्ति। सरलता, सहृदयता, वाग्विलासिता, विद्वज्जनसमादरः, प्रसन्नमधुरा आलापाः, मनोहारिणी पद्यपाठशैली चेति एतेषां विशेषताः सन्ति।

अस्मिन् विद्यालये अनेकाः साहित्यपरिषदः प्रचलन्ति। अत्र सैनिक-शिक्षाविभागोऽपि वर्तते तथा २६ छात्राणां समाजसेवासमितिरपि। अस्माद् विद्यालयादेका त्रिभाषामयी वार्षिकी

पत्रिकापि प्रकाश्यते। अनेन विद्यालयेन प्रतिवर्षं नवरात्रावसरे एका संस्कृतविद्वत्परिषदपि महता समारोहेण समायोज्यते यत्र भूयांसः केरलवासिनो विद्वांसः सम्मिलिता भवन्ति।

अस्य नगरस्य अग्रगणनीयेषु विद्वत्सु संस्कृत-महाविद्यालयस्य निवृत्ताः प्रधानाचार्याः डा. श्री एन. गोपाल पिल्लई महोदया,: मलयालममहाकोशसम्पादकाः शूरनाड श्री पी. एन. कुञ्जन पिल्लई महोदयाः तथा यूनिवर्सीटीकालेज-संस्कृतप्राध्यापकाः श्री डा. ए. जी. कृष्ण वारियरमहोदयाः प्रमुखाः सन्ति।

अस्मिन्नगरे केरलसंस्कृतपण्डितपरिषन्नाम्ना एका संस्कृत-विश्वपरिषदः शाखापि संस्थापिता वर्तते। अस्याः कार्यदर्शिनः संस्कृतकालेजस्य वेदान्तप्राध्यापकाः श्री के. बालकृष्ण पणिक्कर एम. ए. महोदयाः वर्तन्ते।

सम्प्रति अस्य नगरस्य एतत्प्रदेशस्य च सर्वाधिकं सौभाग्यमिदं वर्तते यदस्य प्रदेशस्य राज्यपालाः महामहिमश्री रामकृष्णराव-महोदयाः स्वयं संकृतज्ञाः सन्तः संस्कृतभाषायाः समुन्नतौ संस्कृत-विदुषां सम्माने तथा सांस्कृतिकेषु कार्यकलापेषु सहयोगदाने च सर्वदा तत्परास्तिष्ठन्ति।*

अस्मिन् नगरे संस्कतकालेजस्य व्याकरणाध्यापकैः, शब्दानां पाणिनीयापाणिनीयत्वविषये सततमतितरां दत्तावधानैः, परगुण-परमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं निजहृदि विलसद्भिः श्री एम. एच. शास्त्रिमहोदयैरखिलसौख्यप्रदानेन अहं नितरामनुगृहीत आसम्।

---

* साम्प्रतं श्री "राव" महोदया उत्तरप्रदेशस्य राज्यपालपदं विभूष-यन्तीति उत्तरप्रदेशवासिनामस्माकं संस्कृताभिमानिनां महत् सौभाग्यम्।

त्रिपुन्तुरा [जि० एर्नाकुलम्] (२५-१०-५६)

इदं स्थानं केरलप्रदेशस्य सुप्रसिद्धकोचीनराज्यान्तर्गतम् । अत्र श्रीरामवर्मकलालयनाम्ना एकः सुप्रसिद्धः प्राचीनतमश्च संस्कृत-महाविद्यालयो वर्तते यत्र संस्कृतशास्त्रविभागेन सह हाईस्कूल-विभागोऽपि प्रचलति । शास्त्रविभागे नव अध्यापकाः तथा हाई-स्कूलविभागे षोडश अध्यापका वर्तन्ते । प्रधानाध्यापकाः श्री टी० के० रामचन्द्र ऐय्यर एम० ए०, बी० ओ० एल०, साहित्य-शिरोमणिमहोदयाः सन्ति । एते प्रचुरोत्साहसम्पन्ना व्यवहार-कुशलाः कलानुरागिणः सहृदयाश्च । अत्रत्या विद्यार्थिनोऽपि सुयोग्याः तथा काव्यनाट्यसंगीतरसिका अवलोकिताः । अत्र बालकैः बालिकाभिश्च मलयालयमभाषायाः बहूनि मनोहराणि पद्यानि दण्डकानि तथा ओण्णप्पाटम्, वञ्चिप्पाटम्, कथकली इति नाम्ना केरलप्रसिद्धानि बहूनि गीतानि च श्रावितानि । प्रधानाचार्याणां लघुबालिकया सीतया कथकली-अभिनयोऽपि एकः प्रदर्शितः ।

अस्मिन् विद्यालये हस्तलिखितसंस्कृतग्रन्थानामपि एको महान् संग्रहो वर्तते । प्रतिवर्षं पत्रिकारूपेण सुदुर्लभानि संस्कृतपुस्तकानि अपि प्रकाश्यन्ते । अनेन विद्यालयेन प्रतिवत्सरमेकस्याः परिषदोऽपि आयोजना क्रियते यत्र केरलप्रदेशस्य विभिन्नभागेभ्यो भूयांसो मनीषिणः सम्मिलिता भवन्ति ।

अस्मिन् नगरे अन्येऽपि एके विशिष्टा विद्वांसो विराजन्ते । एते वर्तमानकोचीनराज्याधिपतयः श्री रामवर्मपरिक्षितम्बु-रानमहोदया वर्तन्ते । इमे क्षत्रियकुलोत्पन्नाः तथा शासका

भूत्वापि न्यायशास्त्रस्य सुप्रसिद्धा विद्वन्मान्याः पण्डिताः सन्ति। सम्प्रति एतेषां वयः अशीतिवर्षमितम्। तथापि स्फूर्त्युत्साहसमन्विताः स्वस्थकलेवराश्च एते अद्यापि शास्त्रचर्चायामेव दिनान्यतिवाहयन्ति। अन्यच्च इमे नितान्तं विनम्रस्वभावाः सौजन्यमूर्तयश्च। एवं च इमे कुलेन, वयसा, विद्यया, शीलेन, विदुषां समादरेण च न केवलं केरलेषु प्रत्युत समस्ते भारतेऽपि किमपि अनन्यसाधारणं वैशिष्ट्यं बिभ्रति। तदेतत् सर्वमपि साक्षात्कृत्य इमे भावाः प्रादुरभूवन्मे मनसि—

दिव्या दक्षिणदेशभूमिरखिला दृश्यैर्मनोमोहनै-
र्दिव्यास्तत्र च नारिकेल-कदलीरम्यान्तराः केरलाः;
दिव्यस्तेषु च कोऽपि कोचिनकुलालङ्कारभूषामणि-
र्विद्वन्मान्ययशाः परीक्षितमहाराजः सुधी राजते॥

अस्मिन् स्थाने श्री पं० टी० के० रामचन्द्र ऐय्यरमहोदयानामेव विविधतरुलताकुञ्जमञ्जुले भवने तेषां दुहितॄणां श्रीसीताजानकीपद्मावतीनां हृद्यतमैः संस्कृतपद्यपाठैः केरलीयगीतैश्च मनो विनोदयन् द्वित्राणि दिनानि स्वपरिवारनिर्विशेषं सुखेन न्यवसम्।

एर्नाकुलम्

अस्मिन् नगरे एका संस्कृतपरिषन्नाम्ना संस्था संस्कृतप्रचाराय संस्थापिता वर्तते। अस्याः कार्यदर्शिनः श्री पं० विश्वनाथशर्माणः त्रिपुनितुरापैलेसगर्ल्स-हाईस्कूलसंस्थायां संस्कृताध्यापकाः सन्ति।

त्रिचूर

सम्पूर्णे केरलप्रदेशे संस्कृतशिक्षाया विशेषरूपेण प्रचाराय संस्कृतस्नातकानां जीविकासमस्यासमाधानाय च केरलीयसंस्कृत-परिषन्नाम्ना एका संस्था एतस्मिन्नेव वर्षे संस्थापिता वर्तते। अस्या अध्यक्षाः कविरत्नं श्री आट्टूरकृष्णपिशारडी महोदयाः तथा कार्यदर्शिनः श्री सी० के० वारियर एम० ए० महोदयाः सन्ति। इयं संस्था केरलेषु किमपि उल्लेखनीयं संस्कृतप्रचारकार्यं सम्पादयिष्यतीति सम्भाव्यते।

कालडी (२७–१०–५६)

इदं स्थानं जगद्गुरु–श्रीमदाद्यशङ्कराचार्याणां जन्मभूमिः। अत्र एकः श्रीशृङ्गेरिमठाधीशैः संचाल्यमानो मठो वर्तते। मठे एकः संस्कृतविद्यालयः प्रचलति यत्र वेदवेदान्तयोरध्यापनं भवति। अत्र द्वौ अध्यापकौ वर्तेते कतिपये च विद्यार्थिनः।

एतन्मठसमीपे एव एकं द्वितीयं महत्त्वपूर्णं दर्शनीयं च स्थानं वर्तते श्रीरामकृष्णपरमहंसाश्रमो नाम। अस्मिन् मठे प्राथमिक-कक्षात आरभ्य उपाधिकक्षा (कालेज) पर्यन्तं शिक्षा दीयते। सर्वत्र संस्कृताध्ययनमनिवार्यं वर्तते। अस्य मठस्य सञ्चालकाः संस्थापकाश्च परमश्रद्धेयाः श्रीमन्तः आगमानन्दस्वामिमहोदया वर्तन्ते। एते यथैव उत्कृष्टा विद्वांसस्तथैव समधिकसरलस्वभावाः सुहृदयाः सौजन्यमूर्तयश्च। एभिः संस्कृत-अंग्रेजी-मलयालमभाषासु अनेकैः प्रौढपाण्डित्यपूर्णा अनुत्तमा ग्रन्था बह्व्यश्च प्रचारोप-योगिन्यः पुस्तिका लिखिताः सन्ति। एते यथा सिद्धहस्ता लेखकाः

तथैव वक्तारोऽपि । एभिर्गुणातिशयैरस्य प्रदेशस्य इमे सर्वमान्याः सुप्रसिद्धाश्च महात्मानः सन्ति ।

एषः प्रदेशः इदं स्थानं च वाहुल्येन ईसाईधर्मावलम्बिभिः सर्वतः समाक्रान्तमासीत् परं सम्प्रति श्री स्वामिमहोदयानां प्रयत्नेन शनैः शनैः हिन्दूधर्मस्य संस्कृतशिक्षायाश्च प्रचारो वर्धमानो वर्तते । किमधिकं वा कथनीयम्—

विद्यासौजन्यशीलेषु धर्मसंरक्षणे तथा ।
केरलेष्वागमानन्दस्वामितुल्याः सुदुर्लभाः ॥

गुरुवायूर (२७–१०–५६)

इदं स्थानं केरलेषु भूलोकवैकुण्ठनाम्ना एकं प्रसिद्धं वैष्णवं तीर्थस्थानं वर्तते * यत्र "गुरुवायूरप्पन" नाम्नी भगवतो विष्णोर्मनोहरा मूर्तिः विराजते । प्रसङ्गवशात्तत्रैव मन्दिरे मया केरलप्रसिद्धस्य कथकली-नाट्यस्य अभिनयो दृष्टः । अत्र कश्चन संस्कृतविद्यालयो नास्ति, परं कतिपये संस्कृत-विद्वांसो वर्तन्ते । तेषु एके पी० कृष्णन् नवीशन् नामानो वैद्यमहानुभावाः । एभिः गीताया गीतगोविन्दस्य च मलयालम-भाषायां सुविस्तृता महत्त्वपूर्णा च व्याख्या लिखिता । द्वितीयो

---

* अत्रैव वायुरोगपीडितेन श्रीनारायणभट्टेन श्रीमद्भागवतकथासंक्षेप-रूपं श्रीमन्नारायणीयं नाम नितान्तरमणीयं ग्रन्थं विरचय्य नैरुज्यमासादितमिति प्रसिद्धिः वर्तते । यथा नारायणीये लिखितम्—

"एते तावद्वयं तु स्थिरतरमनसा विश्वपीडापहत्यै
निश्शेषात्मानमेनं गुरुपवनपुराधीशमेवाश्रयामः ॥"
(द्वितीयःश्लोकः)

विद्वान् श्री उन्नी कृष्णन् इलियत् महोदयः। अयं पावर्टीसंस्कृत-कलाशालायां व्याकरणाध्यापकः। तृतीयो विद्वान् श्री श्रीधरनम्बूदरी महाशयः। अयं मन्दिरे श्रीमद्भागवतप्रवचनं करोति। अत्र श्रीमद्भागवतपारायणपाठे प्रवीणा अन्येपि अनेके पण्डिताः सन्ति, ये प्रतिदिनं मन्दिरे पारायणपाठं प्रवचनादिकं च कुर्वन्ति। अत्रत्येषु विद्वत्सु इलियतमहोदयाः संस्कृतप्रचारकार्येषु सविशेषमुत्साहसम्पन्नाः सहृदयाश्च।

अस्मिन्नेव स्थाने "भजगोविन्दं" स्तोत्रस्य मलयालमभाषया अनुवादकर्तारः साहित्यसङ्गीतरसिकाः श्री० टी० कृष्णन् भट्टतिरीमहोदयाः अपि सौभाग्यवशात् स्वयमागत्य मिलिताः। अत्र एषां सहवासेन तथा श्री इलियतमहोदयानां सहयोगेन च सानन्दमतिवाहिता एका रात्रिः।

पावर्टी (२६-१०-५६)

अयं ग्रामो गुरुवायूरस्थानात् चतुर्षु क्रोशेषु अवस्थितः। अत्र एकेन खृष्टमतानुयायिना श्री पी० टी० कुरियाक्कुनामकेन संस्कृतविदुषा सञ्चालितः साहित्यदीपिकासंस्कृतकालेजनाम्ना प्रसिद्धः संस्कृतविद्यालयो वर्तते। सम्प्रति अत्र ओरिएण्टल हाईस्कूलविभागोऽपि प्रचलति। उभयोराहत्य अध्यापकसंख्या एकोनविंशतिमिता तथा छात्रसंख्या सार्द्धद्विशतमिता। पूर्वमत्र श्री कुरियाक्कुमहोदया एव प्रधानाध्यापका आसन्, परन्तु सम्प्रति तेषां ज्येष्ठपुत्रः श्री पी० के० फ्रान्सिस साहित्यशिरोमणिः प्रधानाध्यापकपदं भजते। तेषां कनिष्ठपुत्रः श्री पी० के० जोस संस्कृतविद्वान् अपि अत्र सहायका-

ध्यापकः। सहायकाध्यापकेषु अपरे पञ्च अध्यापका हिन्दवो वर्तन्ते।

विद्यालयस्य अध्ययनाध्यापनव्यवस्था समीचीना वर्तते। अत्र विद्यार्थिनां हिताय द्वे सभे अपि परिचाल्येते। एका साहित्यनन्दिनी सभा उच्चवर्गीयाणां तथा अपरा विवेकदायिनी सभा निम्नवर्गीयाणां छात्राणां कृते। सभासञ्चालनकार्ये छात्रा अध्यापकाश्च उत्साहवन्तः। संस्कृतप्रचारकार्येऽपि अत्रत्यानामध्यापकानां साधीयसी प्रवृत्तिः।

एतद्विद्यालयसञ्चालकैः श्रीकुरियाक्कुमहोदयैः मलयालमभाषाया माध्यमेन संस्कृतशिक्षणार्थं "संस्कृतशिक्षाक्रम" इति नाम्ना चत्वारि पुस्तकानि अपि प्रकाशितानि सन्ति। संस्कृतज्ञानां कृते मलयालमभाषाशिक्षणार्थमपि इमानि अत्यन्तमुपयुक्तानि। केरलवासिभिः संस्कृतज्ञैस्तानि अवश्यं द्रष्टव्यानि।

अत्र उपर्युक्तानिमान् ईसाईमतावलम्बिनः संस्कृतविदुषो दृष्ट्वा, तैः सह संस्कृते वार्तालापं विधाय तथा तेषां वैदुष्येण सह अपूर्वं विनयं सौजन्यं च साक्षात्कृत्य परमं प्रमोदमन्वभूवम्। मन्ये, सम्पूर्णेऽपि भारते अयमेक एव संस्कृतविद्यालयः खृष्टमतानुयायिभिः संस्थापितः सञ्चाल्यमानश्च वर्तते।

(उडुपी ३१–१०–५६)

माध्वसम्प्रदायस्य इदं प्रसिद्धं तीर्थस्थानं वर्तते। अत्र अष्टौ माध्वसम्प्रदायाचार्या मठाधीशाः सन्ति। तेषामेव सम्मिलितेन सहयोगेन अत्र एका माध्वसिद्धान्तप्रबोधिनी नाम महती पाठशाला प्रचलति। अत्र वेदान्त-व्याकरण-साहित्य-न्याय-माध्ववेदान्तादि-

शास्त्राणामध्यापनं भवति। अत्र पञ्चविंशतिरध्यापका वर्तन्ते। तेषु षोडश संस्कृताध्यापकाः तथा इतरे इतरविषयाणामध्यापकाः सन्ति। अत्र प्राथमिककक्षायां ६४, माध्यमिककक्षायां १८५ तथा उच्चकक्षायां १९ छात्रा अध्ययनं कुर्वन्ति। अत्रत्याः प्रधानाचार्याः श्री कौलगि शेषाचार्य एम. ए. महोदयाः सहृदया विद्वांसः सन्ति। एतेषां धर्मपत्नी अपि संस्कृतज्ञा वर्तते।

अस्मिन् विद्यालये माध्वमतामृताब्धिलहरीनाम्नी पाक्षिकी सभा प्रचलति। अत्रत्यैश्छात्रैः निबन्धलहरीनाम्नी हस्तलिखिता एका वार्षिकी पत्रिकापि प्रकटीक्रियते। इयं पत्रिका समीचीनतमैरक्षरैरङ्किता, सचित्रा समयोचितसामग्रीसमन्विता चेति अस्याः पाठशालाया इदं वैशिष्ट्यं वर्तते।

भवनमपि अस्याः पाठशालाया अतीव विशालं दर्शनीयं च। अस्यैव भवनस्य एकदेशे एकं सभाभवनमपि वर्तते। इदमपि अतिविस्तृतं विविधचित्रविभूषितं रङ्गमञ्चादिसमुचितसन्निवेशरमणीयं च मनोरमं स्थानमस्ति। इयमपि अस्याः पाठशालाया एका विशेषता वर्तते।

अत्रत्येषु मठाधीशेषु अधमारुमठाधीशाः श्री विबुधेशतीर्थस्वामिनः तथा पेजावरमठाधीशाः श्री विश्वेशतीर्थश्रीपादा विशिष्टा विद्वांसः प्रवचनपटीयांसश्च वर्तन्ते।

एतत्स्थानसमीपवर्तिनि कारकलनामके स्थाने एका अन्यापि संस्कृतमहापाठशाला वर्तते।

अस्मिन् नगरे अधमारुमठे एव मया द्वित्राणि दिनानि सानन्दमावासः कृतः। यद्यपि तदानीं स्वामिमहोदया बहिर्गता

आसन्, तथापि मम गमनकाले तत्र ममैव सौभाग्यवशादुपस्थितानां तत्रत्य-भूतपूर्वप्रधानाध्यापकमहोदयानां सौजन्येन सर्वविधं सौविध्यमासादितं मया। तत्र निरतिशयं सौम्यमूर्तिना सहृदयेन च श्रीरघुनाथअडिगानामकेन एकेन न्यायशिरोमणिना युवकपण्डितेनापि मे महती सहायता विहिता।

मैसूर [महीशूर] (२-११-५६)

इयं भारतस्य एका सुप्रसिद्धा दर्शनीया च राजधानी। अत्र महाराजसंस्कृतमहापाठशाला नाम्ना एकः सुप्रसिद्धो विशालतमश्च संस्कृतमहाविद्यालयो वर्तते। अत्र अध्यापकसंख्या चत्वारिंशदधिका तथा छात्रसंख्या च भूयसी वर्तते। अत्रत्ये छात्रावासे सम्प्रति पञ्चचत्वारिंशत् छात्रा निवसन्ति। अत्र विद्यार्थिसंघः प्रदोषसंघश्चेति द्वे सभे अपि प्रतिपक्षं प्रचलतः। विद्यार्थिसंघेन समये समये संस्कृतनाटकानां तथा सभासम्मेलनादीनामपि आयोजना क्रियते। अत्रत्याः प्रधानाचार्याः श्री एम० कृष्णमूर्तिमहोदयाः। अस्माद् विद्यालयात् पूर्वमेका त्रैमासिकी संस्कृतपत्रिकापि प्रकटीभवति स्म। अत्र हस्तलिखितानां मुद्रितानां च संस्कृतग्रन्थानामेको महान् पुस्तकालयोऽपि वर्तते। अस्मिन् नगरे वीरशैवसम्प्रदायेन सञ्चाल्यमाना एका अन्यापि संस्कृतपाठशाला वर्तते।

अत्र अखिलभारतमाध्वमहामण्डलीय-विद्यार्थिनिलयनामकः एकश्छात्रावासो वर्तते, यत्र माध्वमतानुयायिनो बहवश्छात्रा निवसन्ति। एते विभिन्नविद्यालयेषु आङ्ग्लभाषामधीयाना अपि अत्र नियमेन संस्कृतमधीयते तथा सायं प्रातः स्तोत्रपाठं सन्ध्या-

वन्दनादिकं च अनुतिष्ठन्ति। अस्य विद्यार्थिनिलयस्य अध्यक्षाः श्री के० विट्ठलोपाध्याया एव अत्र संस्कृताध्यापकाः सन्ति। इमे उपाध्यायमहोदया अत्यन्तं मधुरस्वभावाः स्मितभाषिणः सहृदयाश्च। अत्र एतेषामेव सौजन्येन विद्यार्थिनिलये मया दिनत्रयं सानन्दमावासः कृतः।

अस्मिन् नगरे एका संस्कृतविद्यासमितिरपि वर्तते, यस्याः कार्यदर्शिनः श्री वी. एस. कृष्णप्पामहोदयाः सन्ति।

एतन्नगरवर्तिषु आङ्गलकलाशालाध्यापकेषु महाराजसंस्कृत-कालेजसंस्कृतप्राध्यापकाः श्री टी. एस. कृष्णमूर्ति एम. ए. महोदयाः, कन्नडविभागाध्यक्षाः श्री टी. एन. श्रीकण्ठय्या महोदयाः तथा सम्पूर्णस्य कालिदासीयसाहित्यस्य कन्नडभाषायां पद्यानुवादकर्तारः श्री परमेश्वरभट्ट एम. ए. महोदया विशेषरूपेण उल्लेखनीया वर्तन्ते।

अत्र ओरिएन्टल लाइब्रेरी नाम्ना संस्कृतग्रन्थानामेको महान् संग्रहालयो वर्तते। इतः संस्कृतपण्डितानां सम्पादकत्वे बहूनि उत्तमोत्तमानि पुस्तकान्यपि प्रतिवर्षं प्रकाश्यन्ते।

बैंगलोर (४-११-५६)

भारतप्रसिद्धेषु नगरेषु इदमेकं मनोहरं स्वास्थ्यवर्द्धकं च स्थानं अस्ति। अत्रापि मैसूर इव श्रीचामराजेन्द्रसंस्कृतकालेज-नाम्ना एको विशालः शोभनीयश्च संस्कृतमहाविद्यालयो वर्तते। एतस्य विद्यालयस्य भवनं, तत्रत्यं सभास्थानम्, पुस्तकालयः, कार्यालयः, छात्रावासश्चेति सर्वमपि सर्वाङ्गपूर्णं विस्तृतं रमणीय-

तमश्च । अत्र चत्वारिंशत्संख्यका अध्यापकाः सन्ति । सर्वेषां विषयाणामध्यापनं भवति । छात्रसंख्याऽपि सन्तोषावहा वर्तते ।

अस्य महाविद्यालयस्य अध्यापकेषु श्री एन. एस. अनन्तरङ्गाचार्याः, श्री एच० वी० नारायणशास्त्रिणस्तथा डा० वीरराघवाचार्याश्चेति अनेके विद्वांसः साहित्यसङ्गीतरसिकाः कवयः प्रबन्धलेखकाश्च विद्यन्ते । तेष्वपि डा० वीरराघवाचार्या एके अद्भुतव्यक्तित्वसम्पन्ना विद्वांसः सन्ति । एते अत्र विशिष्टाद्वैतवेदान्ताध्यापकपदं विभूषयन्ति । परं वेदान्तिनोऽपि इमे सङ्गीतशास्त्रस्यापि प्रवीणा वेत्तारः । न च केवलं सङ्गीतशास्त्रस्य ज्ञानमेव एतेषां वर्तते प्रत्युत विभिन्नरागतालनिबद्धानां गीतानां गानविधावपि इमे विशारदाः सन्ति । एतेषां स्वरतानसमन्विता सुललिता हृदयहारिणी श्लोकपाठशैली तु भारतवासिनः समस्तानपि पण्डितान् पराभवितुं शक्नोतीति मे विश्वासः । पण्डितसमाजे प्रचलितया स्वरज्ञानहीनया श्लोकपाठपद्धत्या विक्षुब्धहृदया एते सर्वानपि पण्डितान् श्लोकशत्रूनिव मन्यन्ते । अथ च इमे शरीरेण समुन्नताकृतयः, स्वभावेन स्वाभिमानिनो वचसा च सुतरां स्पष्टवादिनो वर्तन्ते । एतेन कदाचिदिमे उपर्युपरि नीरसा इव भान्ति, तथापि एतेषां हृदये या सरस्वतीव निगूढा मधुमयी स्नेहसौजन्यधारा प्रवहति तस्याः रसास्वादनं त एव कर्तुं प्रभवन्ति ये तत्र अवगाहनं कर्तुं पारयन्ति इति मया तैः सह एकमहोरात्रमुषित्वा प्रत्यक्षमनुभूतम् ।

सम्प्रति इमे एव महाविद्यालयीयच्छात्रावासस्यापि अध्यक्षा वर्तन्ते । अत एव एतेषां सहवासेन छात्रावासस्थिता विद्यार्थिनोऽपि

विनयान्विताः साहित्यसंगीतकलासु च कुशलिनः सन्तीति मया तेषां सहवासेन तत्प्रदर्शित-नाट्य-संगीत-पद्यपाठादिना च स्वयं साक्षात्कृतम्। अत्रैव एकया छात्र्या "संकल्पसूर्योदय" नाटकस्य एको गद्यभागोऽपि अतीव हृद्यतमेन स्वरेण श्रावितः। गद्यपाठस्य इयं रमणीया रीतिर्मम अश्रुतपूर्वा एव आसीत्।

एतद्विद्यार्थिनिलयनिवासिनां छात्राणामेकं द्वितीयमपि वैशिष्ट्यं वर्तते। एभिश्छात्रैः छात्रलिखितानां निबन्धानां संग्रहरूपमेकं 'प्रबन्धपारिजात' नामकं पुस्तकमपि प्रकाशितम्। अस्मिन् पुस्तके प्राचीनेषु अभिनवेषु च विषयेषु चतुस्त्रिंशत् प्रबन्धा लिखिताः सन्ति। सर्वेऽपि निबन्धा अत्यन्तं सारगर्भिताः सरल-सुललित-प्राञ्जल-संस्कृतनिबद्धतया वाचनेऽपि प्रचुरप्रमोदावहास्तथा विद्यार्थिनां कृते नितान्तमुपयोगिनो ज्ञानवर्द्धकाश्च वर्तन्ते। पृष्ठसंख्या अस्य १२८ वर्तते। मूल्यञ्च एकं रूप्यकम्। विद्यार्थिभिः लिखितं विद्यार्थिभिरेव च प्रकाशितमिदं पुस्तकं सर्वैरपि विद्यार्थिभिरवश्यमेव पठनीयमिति मे साग्रहं निवेदनं वर्तते। एतस्यापि प्रेरकाः सम्पादकाश्च श्रीवीरराघवाचार्य्यमहोदया एव वर्तन्ते। उपसम्पादकौ च द्वौ छात्रौ वै० नारायणशर्मा तथा जे० वि० सत्यनारायणशर्मा च।

अथैतस्मिन्नगरे माध्वसम्प्रदायानुयायी पूर्णप्रज्ञविद्यापीठो नाम एको द्वितीयोऽपि विद्यालयो वर्तते। अत्र त्रयोऽध्यापकाः तथा चत्वारिंशदधिकाश्च छात्रा वर्तन्ते। अत्रत्या विद्यार्थिनः समस्तसाम्प्रदायिकाचारपरिपालनपुरस्सरं व्याकरण-साहित्य-न्यायादि-

विषयाणां तथा माध्ववेदान्तस्य च अध्ययनं कुर्वन्ति । विद्यार्थिनो यथा सदाचारसम्पन्ना भूत्वा धर्मोपदेशका भवेयुरित्येव अस्य विद्यापीठस्य मुख्यमुद्देश्यं वर्तते । एतदतिरिक्तमत्रत्ये शङ्करमठेऽपि बहवः पण्डितकल्पा विद्यार्थिनो निवसन्ति वेदान्तशास्त्रस्य च अध्ययनं कुर्वन्ति ।

अस्मिन्नगरे एका संस्कृतार्यप्रेममण्डलीनाम्नी अपि संस्था वर्तते । अस्याः संस्थाया आधुनिकान् विषयानवलम्ब्य सरलसंस्कृतभाषया संवादरूपेण बहूनि पुस्तकानि प्रकाशितानि सन्ति तथा सभासम्मेलनादिद्वारापि संस्कृतप्रचाराय साधीयान् प्रयत्नोऽनुष्ठीयते ।

अत्रैव गोखले इन्स्टीट्यूट नाम्ना एका सर्वलोकसेवायै सञ्चालिता संस्था वर्तते । अस्याः सञ्चालकाः श्री वी० डी० गुण्डप्पा महोदया वर्तन्ते । एते स्वयमपि संस्कृतज्ञाः संस्कृताभिमानिनः संस्कृतप्रचाराय बद्धादरा एके सामाजिकाः सहृदयाः वाग्विलासरसिकाश्च सुप्रतिष्ठिता विद्वांसः सन्ति । एतेषां प्रयासेन अस्यां संस्थायामपि प्रतिसप्ताहं केषुचिद् दिवसेषु संस्कृतकक्षाः प्रचलन्ति ।

एतन्नगरवास्तव्येषु विद्वत्सु संस्कृतपाठशालानिरीक्षकाः श्री एस. शंकरप्पा एम. ए., बी. टी. महोदयाः, गान्धीनगर-हाईस्कूलप्रधानाध्यापकाः श्री एम. पी. एल. शास्त्रिणः एम. ए., एम. एल. सी. महोदयाः, अनेकसंस्कृतपुस्तकप्रणेतारः श्री के. एस. नागराजन् महोदयाः (सुपरिन्टेण्डेन्ट एजंसी आफिस) तथा संस्कृत अकेडमी–अध्यक्षाः श्री के. गुरुदत्तमहाशयाः (चेयरमैन एलेक्ट्रिक सिटी बोर्ड) अग्रगणनीया वर्तन्ते ।

धारवाड (७–११–५६)

अस्मिन् नगरेऽपि एकः संस्कृतविद्यालयो वर्तते। परन्तु अवकाशदिने गमनात् तत्र कस्यापि अध्यापकस्य छात्रस्य वा मम साक्षात्कारो नाऽभूत्। विद्यालये कमपि अनवाप्य एतन्नगरस्य सुप्रसिद्धविदुषां श्री पं. बुर्ली बिन्दुमाधवाचार्य्यमहोदयानां गृहं गतवानहम्। परं तस्मिन् दिने तेऽपि बैंगलोरनगरं गता आसन्। ततस्तेषामभावेऽपि तद्गृहिणोभिः एकस्य हिन्दीभाषाविदो बालकस्य माध्यमेन मम परिचयं लब्ध्वा अतिशयस्नेहसमादरपुरस्कृतेन आतिथ्येन भृशं सम्मानितोऽहं यथेच्छं निवासाय निवेदितश्च। परन्तु तत्र पण्डितमहोदयानामभावे एकाकी स्थातुमशक्नुवानः कञ्चित् समयं यापयित्वा, ताभ्यश्च आदर्शगृहिणीभ्यः तासामसामान्यसौजन्यमवलोक्य स्वयं विनयावनतेन मूर्ध्ना सश्रद्धमनेकाः प्रणतीर्निवेद्य, कञ्चित् क्लेशमनुभवन्निव विमना एव ततः पुण्यपत्तनाय प्रस्थानमकरवम्।

पूना [पुण्यपत्तनम्] (८–११–५६)

इदं नगरं संस्कृतभाषायाः भारतीयसंस्कृतेश्च स्वाभिमानसंरक्षणदृष्ट्या वस्तुतः पुण्यभूमिरिति अद्यापि स्वनाम्नो यथार्थतां प्रकटीकरोति। संस्कृतशिक्षाया ह्रासकालेऽपि एतस्मिन् तिलकमहाराष्ट्रविद्यापीठम्, गीर्वाणमहाविद्यालयः, संस्कृतपाठशाला, वेदपाठशाला, बालमुकुन्दसंस्कृतमहाविद्यालयः, मीमांसाविद्यालयश्चेति अनेके विद्यालया वर्तन्ते। बहवो विद्वांसः स्वगृहेऽपि अनेकान् विद्यार्थिनो वेदकर्मकाण्डादिविषयान् अध्यापयन्ति।

यथा वेदमूर्ति श्री घैसास गुरुजी महोदयाः तथा वेदान्तोपनिषत्तीर्थ श्री पं. अण्णाशास्त्री पण्ढरपुरेप्रभृतयः ।

एतदतिरिक्तं १७६७ शकाब्दे संस्थापिता वेदशास्त्रोत्तेजकसभा यथापूर्वमद्यापि वेदादिविविधशास्त्रीयविषयेषु प्रतिवर्षं बहून् विदुषः परीक्ष्य सम्मानेन अर्थदानेन च पुरस्कुर्वन्तो चिरात् शास्त्रसंरक्षणविषये प्रयतमाना वर्तते । एका अपराऽप्यत्र गीर्वाणवाग्वर्द्धिनीसभा वहुभ्यो वर्षेभ्यः प्रचलति यस्याः पाक्षिकमधिवेशनमविच्छिन्नरूपेण प्रतिपद्यं वार्षिकमधिवेशनं च महता समारोहेण सम्पद्यते । अस्याः सञ्चालकाः विद्वद्वर्य्याः श्री पं. गणेशशास्त्री शेण्ड्ये महोदया वर्तन्ते ।

अत्रैव वैदिकसंशोधनमण्डलम्, भण्डारकर रिसर्च इस्टीट्यूट, डेक्कनकालेजप्रभृतयो भारतप्रसिद्धाः संस्था वर्तन्ते यत्र संस्कृतसाहित्यविषयकं महत्त्वपूर्णं गवेषणाकार्यं प्रचलति । आनन्दाश्रमः, तथा पूना ओरिएन्टलिस्ट नाम्ना सुप्रसिद्धे प्रकाशनसंस्थे च अत्रैव विराजेते ।

संस्कृतप्रचाराय सोत्साहं बद्धपरिकरेषु नवीनेषु विद्वत्सु डा. पलसुले, डा. राहुरकर, डा. सहस्रबुद्धे, श्री पं. गणेशशास्त्री लोंढे, श्री पं. वसन्त गाडगिलप्रभृतयो विशेषरूपेण उल्लेखनीया वर्तन्ते । अत्रैव श्री श्रीपादशास्त्री किंजवडेकरनामानोऽपि एके विशिष्टा विद्वांसो विराजन्ते । मीमांसायां तन्त्रशास्त्रे च एतेषामसाधारणं वैदुष्यम् । धर्मसंस्कृतिसम्बन्धिनां विषयाणां विवेचने प्रवचने चापि इमे अत्यन्तं प्रवीणाः ।

भाषणशैली अपि एतेषां बाह्यविनोदबहुलतया नितान्तं हृदयाह्लादिनी ।

भारतवाणी शारदा चेति द्वे पाक्षिकपत्रिकेऽपि इतः प्रकटीभवतः । तयोः प्रथमा डा. पलसुलेमहोदयैः सम्पाद्यमाना पुणेसंस्कृतसभातो बहुवर्षेभ्यः प्रकाशते । अपरा च शारदा श्री वसन्तगाडगिलमहोदयैरधुनैव सम्पादयितुमारब्धा ।

अथ च, अत्र केचन विद्वांसः प्राचीनधार्मिकपरम्परायां परिवर्तनं विधाय स्वविचारानुसारम् एकस्या नूतनपरम्परायाः स्थापनाय प्रचाराय च प्रयतमाना वर्तन्ते । एतदर्थं तैः पुण्यपत्तने "धर्मनिर्णयमण्डल" नाम्ना एका संस्थापि संचालिता वर्तते तथा तत एव स्वपक्षपोषणाय बहूनि पुस्तकान्यपि प्रकाशितानि सन्ति । एतत्परिवर्तनवादपुरस्कर्तृषु विद्वत्सु डा. काणे, तर्कतीर्थ पं. लक्ष्मणशास्त्री जोशी, श्री पं. महादेवशास्त्री दिवेकर तथा पं. रघुनाथशास्त्री कोकजे चेति विद्वांसः अग्रगण्याः सन्ति । परन्तु एतेषां नवमतवादिनो विचारतुरङ्गमा यथा उच्छृङ्खला भूत्वा विपथगामिनः समाजविघातकाश्च न भवेयुरिति तेषां निरोधाय अपि सुबद्धपरिकरा अत्र एके वयोवृद्धा विद्वांसो विराजन्ते । ते खलु विद्वत्समाजे सुगृहीतनामानः श्री पं० गोविन्द महादेव जोशीमहोदयाः सन्ति । एते सम्प्रति नितान्तं वयोवृद्धा अपि वृद्धकेशरी इव गर्जन्तो नवमतवादिनो विद्वद्वर्गस्य विचाराणां परीक्षणे खण्डने च लेख-व्याख्यानादिना पुस्तकप्रकाशनेन च निरन्तरं समुद्यतास्तिष्ठन्ति । एवं च धर्मसंस्कृतिविषयेऽपि अन्यस्थानापेक्षया इदं नगरं विशेषतया जागरूकं दृश्यते ।

एतदतिरिक्तमस्य स्थानस्य अन्या अपि काश्चन विशेषता वर्तन्ते । अद्यापि अस्मिन् नगरे द्वौ आहिताग्नी वर्तेते । अनेके घनान्तवेदपाठिनो वैदिका विद्वांसः सन्ति । स्वाहाकारस्य वेद-पारायणपाठस्य च पावनपरम्परा अद्यापि अविच्छिन्नतया प्रचलन्ती दृश्यते । संस्कृतसंस्कृतिसम्बन्धीनि सभासम्मेलनानि अपि अत्र अव्यवहितरूपेण स्थले स्थले अनुष्ठीयमानानि वर्तन्ते । ब्राह्मणविद्वत्समाजे आचारनिष्ठापि नितरां साधीयसी ।

अस्मिन् नगरे गीर्वाणवाग्वर्द्धिनीसभायाः प्रधानसञ्चालकानां श्री पं० गणेशशास्त्रि शेण्डेमहोदयानां गृहे स्वगृहनिर्विशेषमह-मेकादशदिनानि निवासं कृतवान् । एतेषां परिवारे वयोवृद्धा युवानो बालका बालिकाश्चेति सर्वेऽपि यथायोग्यं संस्कृतं व्यव-हरन्ति स्मेति मे महानानन्दविषय आसीत् । अपि च संस्कृत-प्रचारकाणां कृते एतेषां गृहं सर्वदा उन्मुक्तद्वारं तिष्ठति तथा सर्वेपि परिवारजना अतिथये स्निह्यन्ति इति मया साक्षादेवानु-भूतम् । अत्र निवासकाले अन्यच्च यद्यन्मया सौख्यमासादितं तद-धस्तने पद्ये प्रकटीकृतम् ।

वासो राजपथे, गृहस्य पुरतो यानानि, रात्रौ कथा
शय्या-भोजन-पान-सौख्यमखिलं स्वेच्छानुकूलं सदा ।
स्नानञ्चोष्णजलेन चायमुभयोरुष्णन्तथा सन्ध्ययो-
र्विद्वद्वर्य-गणेशशास्त्रिसदने किं किं न लब्धं सुखम् ॥

बम्बई [मुम्बापुरी] (१६-११-५६)

अत्र भारतीयविद्याभवनसञ्चालितः श्री मुम्बादेवी संस्कृतमहा-विद्यालयः (चौपाटी), श्री जे० टी० संस्कृतमहाविद्यालयः

(ग्वालियर टैंक), श्रीकृष्णसंस्कृतविद्यालयः (फणसवाडी), श्री देवनायकाचार्य सं० विद्यालयः (बड़गादी) जे. वी. एम. संस्कृतविद्यालयः (कालबादेवी रोड), वाणीविहार संस्कृतविद्यालयः (माटुङ्गा), श्री संस्कृतमहाविद्यालयः (विलेपारला) इत्येते संस्कृतविद्यालया वर्तन्ते ।

अस्मिन् नगरे सर्वप्रधानं संस्कृतप्रचारकेन्द्रं भारतीयविद्याभवनमेव वर्तते । अस्यैव क्रोडे संस्कृतविश्वपरिषदोऽपि कार्यालयो विराजते । आभ्यामुभाभ्यामपि संस्थाभ्यां महाविद्यालयसञ्चालनेन देशे विदेशे च विश्वसंस्कृतपरिषदः शाखास्थापनेन, सम्पूर्णेऽपि भारते सरलसंस्कृतपरीक्षाणां प्रवर्तनेन, विविधपुस्तकपत्रपत्रिकादीनां प्रकाशनेन, बहूनां व्रतपर्वोत्सवजयन्तीनां ससमारोहमायोजनेन च सुमहती सुरभारतीसेवा विधीयते । अनयोरुभयोरपि संस्थयोः प्रधानसंचालकाः श्री के. एम. मुन्शीमहोदयाः तथा प्रधानमन्त्रिणः श्री जे. एच. दवे महोदया वर्तन्ते ।

अस्मिन् नगरे संस्कृतविश्वपरिषदा मुम्बापुरी-संस्कृताध्यापकसंघनाम्नापि एका संस्था संस्थापिता वर्तते । एवमेवात्र एका ब्राह्मणसभा नाम्नापि संस्था प्रचलति या प्रतिवर्षं बहूनां संस्कृतनाटकानामभिनयं बहुषु स्थानेषु अतीव कौशलेन सह सम्पादयति । अस्याः सभायाः संस्कृतप्रचारपक्षे इयमेका सर्वातिशायिनी विशेषता वर्तते ।

अनेकोपनगरसमन्वितेऽस्मिन् विशाले नगरे यत्र तत्र भूयांसो विद्वांसः संस्कृतप्रणयिनश्च महानुभावा वर्तन्ते । तेषु भारतीयविद्याभवनस्थ-संस्कृतमहाविद्यालयप्रधानाचार्याः श्री दीक्षितारमहोदयाः,

भारतीयविद्याभवनस्थपरीक्षामन्त्रिणः श्री महेशचन्द्रशास्त्रिमहोदयाः, श्री एल० एम्० चक्रदेवमहोदयाः, सिद्धार्थकालेजे संस्कृतप्राध्यापकाः श्री माधवाचार्यमहोदयाः, बडामन्दिराधिपतयः श्री दीक्षित जी महाराजाः, 'बालसंस्कृतम्' पत्रसम्पादका वैद्यवर्य्याः श्री रामस्वरूपशास्त्रिणः तथा माटुङ्गास्थितवाणीविहारसंस्कृतविद्यालयप्रधानाचार्याः श्री महाहुलि गोपाचार्य सविशेषमुल्लेखनीयाः सन्ति ।

बम्बईनगरे निवासाय स्वल्पमपि स्थानं महता काठिन्येन लभ्यते इति सर्वप्रसिद्धं वर्तते । तदनुसारं प्रथमं मयापि दिनद्वयं यावत् किञ्चिदसौविध्यमनुभूतम् । परं तत्पश्चात् विलेपारलास्थितस्य संस्कृतमहाविद्यालयस्याध्यापकैः श्री पं० जीवेश्वरझा महोदयैः सर्वविधं निवासभोजनादिसौविध्यमुपकल्पितम् ।

पारडी [जि० सूरत] (२६–११–५६)

वेदमूर्तीनां श्री पं० श्रीपाद दामोदर सातवलेकर महोदयानां शुभाभिधानेन, तेषां वैदुष्येन, तथा शताधिकवैदिकसाहित्यविषयकपुस्तकप्रकाशनात्मकेन पुरुषार्थेण च सर्वेऽपि भारतीया विद्वांसः परिचिताः सन्ति । एतेषां स्वाध्यायमण्डलनाम्नी संस्था या पूर्वं सतारामण्डलान्तर्गते औंधस्थाने आसीत् सा एव इदानीं पारडीग्रामे प्रतिष्ठिता वर्तते ।

अनया संस्थया बहुभ्यो वर्षेभ्यः हिन्दी-गुजराती-मराठीति भाषात्रये मासिकपत्राणां प्रकाशनेन, विविधसंस्कृतपरीक्षाणां प्रवर्तनेन, धर्मसंस्कृतिसम्बन्धिनां ग्रन्थानां प्रकाशनेन, मूल-सटीक-सानुवाद-सभाष्य-वेदग्रन्थानां सम्पादनेन, सम्प्रति "दैवतसंहितानां"

प्रकाशनेन च संस्कृतभाषाया भारतीयसंस्कृतेः वैदिकसाहित्यस्य च अवर्णनीया सेवा विधीयते ।

श्रीमन्तः सातवलेकर महोदया इदानीमासन्नशतायुषोऽपि प्रातरारभ्य रात्रौ नववादनपर्यन्तमविरतं परिश्रमं कुर्वन्ति । किमधिकम्, मदर्थं चायपानं, सन्ध्यायै काष्ठपीठम्, अर्घाय जलपात्रं च स्वयं तैरेव उभयोः सन्ध्योरानीयते स्म । सङ्कोचवशान्मया वारं वारं निवार्यमाणा अपि ते "एतदर्थमेव इदं शरीरं वर्तते, अतिथिसत्कारस्तु अस्माकं वैदिको धर्मः" इत्यादिकं मन्दं मन्दमभिधाय सर्वमिदं स्वयं विदधत्येव ।

ऋषिकल्पानामेषां तपस्विनां पुण्याश्रमे यन्मया दिनद्वयमवस्थितेरवसरो लब्धस्तदहं परं सौभाग्यमात्मनो मन्ये ।

बडौदा [वटपत्तनम्] (३–१२–५६)

इदं नगरं गुर्जरप्रदेशस्य प्रधानं विद्यास्थानम् । अत्र महाराजा संभाजीराव विश्वविद्यालयान्तर्गतः एकः संस्कृतमहाविद्यालयो वर्तते । अत्रत्यः पाठ्यक्रमः स्वतन्त्रो विद्यते । अस्मिन् विद्यालये सम्प्रति त्रयोदश अध्यापका वर्तन्ते । प्रधानाचार्याः श्री हरिप्रसाद मेहता एम० ए०, बी० टी०, काव्यतीर्थ महोदया वर्तन्ते । इमे अध्यापनकलाकुशला उत्साहसम्पन्नास्तथा सहृदया विद्वांसः सन्ति । न्यायव्याकरणाचार्यः श्री शोभित मिश्र महोदयः तथा ज्योतिषाचार्यः श्री लक्ष्मीकान्त झा महोदयश्चेति इमावपि अस्य विद्यालयस्यालङ्कारभूतौ विशिष्टौ विद्वांसौ । अस्मिन् विद्यालये एकं वैशिष्ट्यमपि विलोकितम् । अत्र सर्वासु कक्षासु सर्वेषा-

मपि पाठ्यग्रन्थानां परिचयात्मकं चित्रपटं शोभनाक्षरैर्लिखित्वा संस्थापितं वर्तते । चित्रपटेषु तत्तद्ग्रन्थानां सर्वेऽपि विषयोपविषयाः रचयितॄणां नाम-धाम-जन्मकालादि-विवरणञ्च सम्यक् समुल्लिखितं वर्तते । सर्वेषामपि विद्यालयानां कृते अनुकरणीया इयं रीतिः । समये-समये विद्यालयेऽस्मिन् संस्कृतव्याख्यानानामपि आयोजनं क्रियते । प्रतिवर्षमत्र आश्विननवरात्रावसरे शारदोत्सव-समारोहः सम्मान्यते यस्मिन् कविसम्मेलन-वादविवाद-वक्तृत्व-नाट्य-सङ्गीतादीनां मनोरमाः कार्यक्रमा उपस्थाप्यन्ते ।

रामप्रसादीयसंस्कृतविद्यालयनाम्ना एका अपराऽप्यत्र संस्कृत-पाठशाला प्रचलति तथा एतस्मान्नगरात् किञ्चिद्दूरे सियातलाव-नामके स्थाने एकः ऋषिकुलब्रह्मचर्याश्रमोऽपि वर्तते ।

अस्य नगरस्य इदमेकं विशेषरूपेण उल्लेखनीयं वैशिष्ट्यं वर्तते यदत्र एका अनेकवर्षेभ्यः संस्कृतविद्वत्सभा नाम्नी सभा सुव्यवस्थितरूपेण प्रचलति । अस्याः संस्थापकाः प्रमुखसञ्चालकाः स्थायिनोऽध्यक्षाश्च एतन्नगरस्य विद्वत्समाजशिरोमणिस्वरूपाः श्री पं० बदरीनाथशास्त्रिणः सन्ति । सरस-सुललित-संस्कृतगीतप्रणयनेन इमे "अभिनव जयदेव" नाम्ना विख्याताः सन्ति । वैदुष्ये "विद्या सुधानिधि" इति विरुदमिमे विभूषयन्ति । परन्तु न केवलमिमे विद्यासुधानिधयः अपितु सौहार्दसुधानिधयः सौजन्यसुधानिधयः औदार्यसुधानिधयस्तथा आतिथ्यसुधानिधयोऽपि वर्तन्ते । एतेषामेव प्रेरणया प्रयत्नेन च अत्रत्या विद्वत्सभा नियमितरूपेण स्वकीयं मासिकं वार्षिकञ्च सम्मेलनं महता समारोहेण सम्पादयति विविधैर्मनोरञ्जनैः कार्यकलापैश्च दर्शकाणां मनो हरति ।

अनया सभया सारस्वतसौरभमिति नाम्ना पत्रिकाऽप्येका काले काले प्रकाश्यते ।

एतस्मिन् नगरे आङ्गलसंस्कृतोभयभाषासाहित्यविशारदेषु विद्वत्सु रामायणसमितिसंशोधनाध्यक्षाः श्री गोविन्दलाल भट्ट महोदयाः, श्री रामस्वामिशास्त्रिणः एम० ए०, श्री जगन्नाथ श्री धर परेशशास्त्रिणः एम०ए०, श्री शानभाग महाशयाः, श्री लक्ष्मीनाथ बद्रीनाथ शास्त्री बी० ए० महोदयाः तथा श्री डा० अरुणोदय नटवरलाल जानीमहोदयाश्च सविशेषमुल्लेखनीयाः सन्ति ।

एतन्नगरवर्तिनि विद्वत्समाजे सङ्गीतविषयेऽपि श्लाघनीया निपुणता सुमहान् आदरश्च दृश्यते । उपरि चर्चिताः श्रीबदरीनाथशास्त्रिमहाभागाः सरससुललितानां संस्कृतगीतानां प्रणयनेन "अभिनव जयदेव" इति नाम्ना विख्याताः सन्ति । एतदतिरिक्तं पं० जयनारायण रामकृष्ण पाठकाः तथा डा० ए० एन० जानीमहोदया अपि गीतलेखकास्तथा गायकाश्च । अत्र एका ईदृशी बालिकाऽपि वर्तते या संस्कृतगीतानां गाने अनुमानतोऽप्यधिकं कौशलं भजते ।

विद्वत्सभाया वर्तमानमन्त्रिणो विद्याभास्कर श्री मणिशङ्कर वसन्तराम उपाध्यायमहोदया अत्रत्येषु विद्वत्सु धार्मिकाणां दार्शनिकानाञ्च विषयाणामेके तत्वविवेचका मनीषिणः सन्ति । एभिः प्रणीतं तथा हृद्यतमै एकत्रिंशत्पद्यैः महात्मने श्रीगान्धिमहोदयाय समर्पिततं 'ईश्वरस्वरूपम्' नाम पद्यात्मकं पुस्तकं तत्वालोचनात्मकं नितान्तरमणीयं विचारोत्तेजकं धार्मिककुरीतीनां सुस्पष्टवर्णनविधायकमेकं क्रान्तिकारि पुस्तकमस्ति ।

अस्मिन् नगरे श्रीबदरीनाथशास्त्रिणामेव सदने मया दिनचतुष्टयं निवासः कृतः। यद्यपि तस्मिन् समये श्री शास्त्रिमहोदया बम्बईनगरे आसन् तथापि श्रीवटुकनाथशास्त्रिणां प्रसन्नमधुरेण स्वभावेन स्नेहसद्भावपरिपूर्णेन व्यवहारेण च अहं महान्तं सन्तोषमन्वभवम्।

अहमदाबाद (६-१२-५६)

अस्मिन् नगरे श्री काशीविश्वनाथसंस्कृतमहाविद्यालयः, स्वामीनारायणसंस्कृतमहाविद्यालयः, श्रीब्रह्मचारीसंस्कृतपाठशाला, संस्कृतपाठशाला तथा हिरापुरजीसंस्कृतपाठशालेति पञ्च संस्कृतविद्यालयाः सन्ति। एषु सर्वाङ्गपूर्णतया अध्यापकविद्यार्थिबाहुल्येन च श्री काशीविश्वनाथसंस्कृतमहाविद्यालय एव प्राथम्यमर्हति। अत्रत्याः प्रधानाचार्याः श्री पं० दीनानाथ झा महोदयाः न्यायवेदान्ताचार्या अस्य नगरस्य प्रमुखेषु पण्डितेषु अग्रगण्या वर्तन्ते। अत्र च एतेषामेव महोदयानां स्थाने सर्वसुखान्यनुभवन्नहं पञ्चसप्तदिनानि निवासमकरवम्।

एतन्नगरवर्तिनांविद्यालयानामध्यापकेषु छात्रेषु वा छात्रसभासञ्चालने, संस्कृतसंगीतनाटकव्याख्यानादीनामायोजने अन्येषु वा सांस्कृतिकेषु कार्यकलापेषु काचिदुल्लेखनीया अभिरुचिर्न दृष्टा।

अस्मिन् नगरे एका वृहद्गुजरातसंस्कृतपरिषन्नाम्ना प्रदेशव्यापिनी सभा प्रचलति यस्याः कार्यालयः श्री काशीविश्वनाथमहाविद्यालये वर्तते। अनया सभया निखिलेऽपि गुर्जरप्रदेशे सरलसंस्कृतपरीक्षाणां प्रवर्तनेन, तदनुरूप-पाठ्यपुस्तकानां प्रकाशनेन,

संस्कृतपरीक्षाणां सञ्चालनेन तथा अन्यैश्च बहुविधैः सङ्कल्पितैरुपायैः सु रभारतीसेवायाः प्रशंसनीयः कार्यक्रमःसमारब्धो वर्तते ।

एतन्नगरस्य नवयुवकेषु आङ्गलविद्यालयाध्यापकेषु श्री भगवतीप्रसाद पण्ड्या एम० ए०, व्याकरणाचार्याः सविशेषमुल्लेखनीया वर्तन्ते । इमे यथा अध्यापने तथैव साहित्य-सङ्गीत-नाटक-भाषण-सभासम्मेलनादिविषयेऽपि नितरामधिगतपाटवा वर्तन्ते । एते स्वरूपेण मनोहराः, वचसा मधुवर्षिणः. हृदयेन स्नेहसौजन्यनिधयो, धर्मेण परहितसम्पादनपरा एके भविष्णवो विद्वांसः सन्ति ।

अत्र एतन्नगरालङ्कारभूतावन्यावपि द्वौ भारतप्रसिद्धौ वयोवृद्धौ विद्वांसौ वर्तेते । तयोरेके जैनविद्वांसः प्रज्ञाचक्षुषः श्री पं० सुखलालजी संघवी महोदया वर्तन्ते यैर्गुर्जरभाषायां धर्मसंस्कृतिसाहित्यसम्बन्धिनः पाण्डित्यपूर्णा अनेके निबन्धा लिखिताः सन्ति ।

अपरे महानुभावाः रामानन्दसम्प्रदायाचार्येषु विश्रुतनामानः पण्डितराजेति विरुदविभूषिताः श्री स्वामि भगवदाचार्यमहोदया वर्तन्ते । एतेषां बहुविधं व्यक्तित्वं दर्शकानां हृदये अमन्दमानन्दं परं कौतूहलं च जनयति । तथा हि—एते न केवलं साम्प्रदायिकग्रन्थानामेव आचार्या अपितु वेद-व्याकरण-साहित्य-दर्शन-धर्मशास्त्र-पुराणेतिहासादिविषयाणामपि विशिष्टा विद्वांसः । न केवलं विद्वांसः प्रत्युत प्रवचनेऽपि सुतरां पटीयांसः । अपि च भारतपारिजातनामकस्य गान्धिचरित्रात्मकमहाकाव्यस्य प्रणेतारोऽपि इमे । एतदतिरिक्तं संस्कृत-हिन्दो-गुर्जरभाषायामेभिः षडशीतिपुस्तकानि लिखितानि प्रकाशितानि च । इदानीमपि कानिचिन्नूतनानि

पुस्तकानि लिख्यन्त एव। भाषासु अंग्रेजी-फारसीभाषयोरपि एतेषां प्रभूतं प्रभुत्वम्। इयं पाण्डित्यचर्चा। अथ विचारतः स्वभावतश्च एते प्राचीनपाण्डित्यजुषोऽपि न रूढिपरिपोषकाः अपितु सदसद्विवेचकाः, समुचितपरिवर्तनवादिनो, रामानन्दसम्प्रदाये क्रान्तिकारिणो निर्भीकाः साहससम्पन्नाश्च मनस्विनो मनीषिणः सन्ति। धर्माचार्या अपि इमे आडम्बरवीहिनाः सेवकसेविका-शिष्यशिष्यादिसंग्रहपराङ्मुखाः एकाकिन एव निवसन्ति स्वहस्तेनैव च स्वीयं सकलमपि गृहकृत्यं समागतानामातिथ्यं च सम्पादयन्ति। एकान्तवासिनोऽपि न इमे मौनधारिणो नापि नीरसा न च प्रदर्शनार्थं कल्पितगम्भीरमुखमुद्राः प्रत्युत प्रसन्नमुखमण्डला मधुरभाषिणो विनोदिस्वभावाः निश्छलहृदयाश्च महात्मानः सन्ति। एभिः स्वकीयः सर्वोऽपि अनेकभाषामय-विपुलतरामूल्यग्रन्थपरिपूर्णः साहित्यभण्डारोऽपि बहुजनहिताय गुजरात–विद्यापीठसंस्थायै स्वेच्छया समर्पितः। एवं च इमे विद्वच्छब्दार्थं साधुशब्दार्थं च समीचीनतया चरितार्थयन्ति।

एतन्नगरनिवासिषु संस्कृतानुरागिषु व्यापारिजनेषु श्रीनारायणभाई लालाभाई ठक्करमहोदया अपि एके अनुपमाः सत्पुरुषाः सन्ति। विद्यया सह विनयः, प्रियवचनेन सह दानम्, धर्माचरणेन सह उत्तमा विचारास्तथा वाणिज्येन सह सुवक्तृत्वमित्यनेकेषां सुदुर्लभानां गुणानां समन्वयस्य इमे प्रत्यक्षमुदाहरणम्।

जयपुर (१२-१२-५६)

राजस्थाने जयपुरं नाम संस्कृतविद्याया एकं भारतप्रसिद्ध केन्द्रं वर्तते। अत्र महाराजासंस्कृतकालेजनाम्ना एकः सर्वावयव-

परिपूर्णो बृहत्तमः संस्कृतविद्यालयः प्रचलति । अस्मिन् महाविद्यालये सर्वेषामपि विषयाणामध्यापनं भवति । एतदतिरिक्तमत्र अन्यावपि द्वौ विद्यालयौ वर्तते । एकः स्वामीनारायणसंस्कृतमहाविद्यालयः तथा अपरो जैनसंस्कृतमहाविद्यालयः। इमावपि विद्यालयौ प्रतिष्ठितौ सर्वाङ्गपरिपूर्णौ च । परन्तु सभासम्मेलनादिविषये अत्रापि विद्यालयेषु शिथिलता अवलोकिता ।

अस्मिन् नगरे एका संस्कृतवाग्वर्धिनी परिषत् वर्तते यस्याः मन्त्रिणः आयुर्वेदकालेजस्य संस्कृताध्यापकाः श्रीनारायणशास्त्री कांकर महोदया वर्तन्ते । संस्कृतसेवायै सदा समर्पितमनोवाक्काया इमे अत्यन्तमुत्साहसम्पन्नाः कार्यकुशलाः सहृदयाश्च । एतेषामेव प्रयत्नेन परिषदा एका रात्रिपाठशालापि सञ्चाल्यते । समये-समये परिषदा प्रतिवर्षं विशिष्टान्यपि सम्मेलनापि आहूयन्ते । अस्याः परिषदः अध्यक्षाः श्री पं० मथुरालाल शर्माणः एम० ए०, डी० लिट् महोदयाः प्रधान्येन आङ्गलभाषाया एव विद्वांसः तथापि संस्कृताध्ययने नितरामनुरागवन्तः संस्कृतभाषणप्रणयिनः संस्कृतप्रचारौपयिकेषु कार्यकलापेषु सश्रद्धं दत्तचित्ता अस्य नगरस्य एके महान्तः संस्कृतसंरक्षकाः सन्ति । एते प्रतिदिनं रात्रौ स्वपरिवारं स्वकीयान् भृत्यांश्च तुलसीकृतरामायणं श्रावयन्ति । इदमपि एकमनुकरणीयं वैशिष्ट्यमवलोकितं मया एतेषु ।

अस्य नगरस्य अपरे आकर्षणभूता महाविद्वांसः भारतीपत्रिकायाः सम्पादकाः श्रीभट्टमथुरानाथशास्त्रिमहोदया वर्तन्ते । हिन्दी-उर्दू छन्दस्सु संस्कृतकाव्यप्रणयनपरिपाटीप्रवर्तनाचार्या इमे निजकवित्वकौशलेन भारतीयसंस्कृतकविजनेषु निस्संशयं कनिष्ठि-

कामधितिष्ठन्ति । एतैरिमामभिनवां शैलीमङ्गीकृत्य साहित्यवैभवम्, जयपुरवैभवं गोविन्दवैभवञ्चेति त्रीणि नवनवविषयभावभङ्गिम-विभूषितानि अपूर्वरमणीयानि काव्यानि विरचितानि । इमानि अभिनव संस्कृतसाहित्य रसिकैरेकवारमवश्यमेव विलोकनीयानि सर्वेषु संस्कृतविद्यालयेषु रक्षणीयानीति मे बलवती अभ्यर्थना ।

सम्प्रति जयपुरनगरनिवासिनः एकस्यापरस्यापि महापुरुषस्य परिचयं दातुमिच्छामि । इमे महानुभावा न केवलं जयपुरस्य अ-पितु समस्तभारतराष्ट्रस्य विशिष्टगौरवस्वरूपाः वेदब्राह्मणागाध-महोदधिमन्थनमन्दरायमानाः श्री पं० मोतीलालशर्माणः सन्ति । एभिः स्वर्गीय स्वगुरुवेदवाचस्पति श्रीमधुसूदन झा महोदयानाम-भिनवां वैज्ञानिकीं व्याख्यानसरणिमनुसृत्य वेदानां ब्राह्मणग्रन्थानां च अपूर्वं ज्ञानविज्ञानसमन्वितं भाष्यं अशीतिसहस्रपृष्ठेषु लिखितं वर्तते । एतेषां वेदविज्ञानविषयिणोऽनेके महान्तो निबन्धग्रन्थाः प्रकाशिताः सन्ति । अपरे च शनैः शनैः प्रकाशपदवीमारोहन्ति । एभिर्लिखितानां प्रकाशितानां च निबन्धग्रन्थानां बहुपृष्ठात्मकानि सप्त सूचीपुस्तकानि मूल्यं विनैव लभ्यन्ते । तानि वैदिकैर्विद्वद्भिरवश्य-मेव द्रष्टव्यानि । एभिरेव "भारतीय संस्कृति और सभ्यता" नाम्ना अपरोऽप्येको महान् ग्रन्थः प्रणीतोऽस्ति । भारतीयसंस्कृतेः सभ्यतायाश्च तत्त्वं वास्तविकं स्वरूपं च जिज्ञासमानैरेषा संस्कृत्युपनिषद् अचिरेणैव द्रष्टव्या मन्तव्या चेति मम हार्दिकं निवेदनम् ।

एवं च इमे जयपुरसन्निहिते एव दुर्गापुराञ्चले मानवाश्रम-नाम्ना एकमाश्रमं कल्पयित्वा तत्रैव लोककोलाहलेभ्यो दूरीभूता

मप्राय बालुवैदिकविज्ञानज्योतिषां प्रकाशेन वेदब्राह्मणार्थविषयक गाढान्धकारविध्वंसनतपश्चर्यायां निलीना वर्तन्ते ।

अस्मिन् नगरे महाराजासंस्कृतविद्यालये ज्योतिषविभागाध्यक्षाणां श्रीमतां पं० विन्ध्याचलप्रसाद पाण्डेय महोदयानां भवने ममनिवास आसीत् । इमे मम सम्बन्धिनोऽपि विद्यन्ते । तस्मादत्र यन्मया सुखं सौविध्यञ्च समासादितं तद्वर्णनं पाठकानां नातिविस्मयकरं जायेत । इत एव च मम यात्रा याः समाप्तरपि जाता ।

दक्षिण-भारतस्य वैशिष्ट्यम्

यद्यपि दाक्षिणात्यप्रदेशे पाश्चात्यशिक्षा-सभ्यताया विपुलः प्रचारो वर्तते, तथापि तत्रत्येषु संस्कृतविद्यालयेषु पण्डित-विद्यार्थिसमाजे च उत्तरभारतापेक्षया अद्यापि अनेकविधं वैशिष्ट्यं दृष्टिगोचरीभवति । वेषाचारविषये यथा—प्रायेण धौतवस्त्रोत्तरीयपरिधानम्, अर्धमस्तकव्यापिनी शिखा, स्वच्छश्वेतसमुज्ज्वलवेषधारणम्, सायंप्रातः सन्ध्यावन्दनाद्याचारपालननिष्ठता, भस्मचन्दनानुलेपः, मत्स्यमांसादिनिषिद्धभोजनपानपरिवर्जनम्, "नीललुंगी"-वस्त्राणां सर्वथाऽभावः, भोजनादौ भोजनान्ते च आचमनाद्याचारपरिपालनञ्च ।

एवमेव शिक्षाविषये प्राथमिककक्षास्थितानामपि बालकानां पदच्छेदान्वयपदार्थभावार्थादिसर्वविधापेक्षितज्ञानपुरस्सरं काव्याध्ययनम्, बहूनां काव्यश्लोकानां कण्ठस्थीकरणम्, स्वरान्तपद्यानां स्वरान्तरूपेणैव उच्चारणं न तु हलन्तरूपेण, बहूनां स्तुतिपद्यानां वेदमन्त्राणां च मनोहरेण स्वरेण पाठः, वेदानां वेदान्तमीमांसादि-

शास्त्राणां च विपुलमध्ययनम्, मठमन्दिरद्वारा संस्कृतविद्यालयानां वैदिकानां च संरक्षणम्, वेदमन्त्राणां गद्यपद्यादीनां च सुस्पष्टमुच्चारणश्चेत्यादयः काश्चन विशेषता इदानीमपि दक्षिणभारतस्य उत्कर्षं प्रमाणयन्ति। केवलं विद्यालयेषु पण्डितविद्यार्थिसमाजे परस्परं संस्कृतभाषाया व्यवहाराभावात् संस्कृतभाषणक्षमता शनैः शनैः क्षीयते छात्राणामित्येव एकं क्लेशकरमयशस्करं च वृत्तम्।

संस्कृत-शिक्षाया ह्रासोन्मुखी दशा

उपरिवर्णितासु कासुचिद् विशेषतासु विद्यमानास्वपि दक्षिणभारते शनैः शनैः संस्कृतशिक्षाया ह्रास एव परिदृश्यते इति सुमहद् विषादस्थानं नः संस्कृतज्ञानां संस्कृतपक्षपातिनां च। अत्र वेद-पाठशाला शास्त्रपाठशालेति द्विविधा श्रेणी वर्तते विद्यालयानाम्। उभयविधेष्वपि प्राचीनविद्यालयेषु अनेके नामशेषतां गताः सन्ति। जीवत्स्वपि बहवो विनाशोन्मुखा एव। केषुचिद् विद्यालयेषु अध्यापकाः सन्ति, परं विद्यार्थिनामभावो वर्तते इति कामकोटिपीठाधीश्वराणां मुखादाकर्णितम्। ये केचन विद्यालया महाविद्यालया वा इदानीमपि उत्तमा मन्यन्ते, तेषामपि छात्रसंख्या शोचनीयैव वर्तते। आङ्गलविद्यालयेष्वपि एवमेव संस्कृतशिक्षा शोचनीयां परिस्थितिं गता वर्तते। तेषु विद्यालयेषु पाठ्यविषयेषु अनिवार्यरूपेण हिन्द्याः प्रवेशात् जीविकाहेतुतया तामेव भूयांसश्छात्राः पठन्ति, न तु संस्कृतम्। तस्मादाङ्गलविद्यालयेषु सर्वत्र संस्कृताध्यापकानामनिवार्यता नानुभूयते। तेन

बहवः संस्कृतपण्डिता हिन्द्या अभ्यासं विधाय हिन्दीशिक्षकपद-लाभाय प्रयतमाना दृश्यन्ते। आङ्ग्लमहाविद्यालयेषु संस्कृत-शिक्षाया व्यवस्था वर्तते, परं तत्रापि छात्रसंख्या नितान्तं न्यूनतमा एव। तेषां स्वपाठ्यग्रन्थविषयकं ज्ञानं संस्कृतभाषा-सम्बन्धिनी व्युत्पत्तिः लेखव्याख्यानक्षमता संभाषणशक्तिश्च नितांत-मल्पीयसी एव। अथ च याः पुनः काश्चन पाठशाला अनेकेषु नगरेषु तत्रत्यैः संस्कृताभिमानिभिः संस्कृतभाषायाः संस्कृतेश्च संरक्षणबुद्धया सायं-प्रातः परिचाल्यमानाः सन्ति, ता अपि राज-कीयसाहाय्याभावात् सामान्यजनताया औदासीन्याच्च प्रायः सर्वदा सङ्कटग्रस्ता एव। समुचितवेतनाभावात् तासामध्यापकाः प्रायेण क्लेशमेवानुभवन्ति। केवलं केषाञ्चित् उत्साह एव तासां पाठ-शालानां जीवनहेतुः। ये च पुनर्वैदिका विद्वांसः सन्ति, तेषां तु दशा सर्वाधिकं दयनीया वर्तते। सर्वेषु विद्यालयेषु वेदाध्यापन-व्यवस्थाया अभावात्, यज्ञयागादिपरम्पराया दिनानुदिनं क्षीय-माणतया तथा धनाध्यक्षेषु वेदसंरक्षणं प्रति निमीलिताक्षेषु वेद-पाठिनोः साक्षाद् वेदमूर्तयोऽपि वैदिका विद्वांसः सम्प्रति सर्वथा निराश्रयतां गताः सन्ति। तमिलनाडप्रदेशे तु अब्राह्मणजातिषु ब्राह्मणविद्वद्विषये घृणाया द्वेषबुद्धेश्च रूढमूलतया संस्कृत-शिक्षायाः संस्कृतशिक्षितानां विदुषां च सर्वतोऽप्यधिका चिन्तनीया दशा वर्तते। एवं च इदं सर्वमवलोक्य दक्षिणभारते सुरभारत्या भविष्यं नैराश्यनिशाग्रस्तमेवेति वक्तुं शक्यते।

पुनरभ्युदयोपाय-चिन्तनम्

अस्यां विषमपरिस्थितौ कथं संस्कृतशिक्षायाः संस्कृतविदुषां च पुनरभ्युदयो भवेदिति विषयो गम्भीररूपेण विचारणीयतया समुपस्थितो वर्तते। परन्तु अभ्युदयोपायानां चिन्तने विशेषपरिश्रमस्यावश्यकता नास्ति। अध्ययनानन्तरं जीविकाया अलाभ एव इदानीमेकमात्रं संस्कृतह्रासे हेतुरिति सर्वजनविदितं वर्तते। अतो येन प्रकारेण संस्कृतशिक्षितानां समुचितजीविकोपार्जनस्य पन्थाः प्रशस्तो भवेत्तथा प्रयत्नसम्पादनमेव एकमात्रमभ्युदयस्य प्रधानं साधनं वर्तते। एतदर्थं केन्द्रद्वारा नियुक्तेन संस्कृतायोगेन भूयांस उपायाः प्रदर्शिताः सन्ति। यदि तेषामुपायानां केन्द्रीय-प्रशासनेन प्रादेशिक-प्रशासनैश्च कार्यरूपे परिणतिर्विधीयेत तर्हि एकक्षणेनैव सर्वासामपि समस्यानां समाधानं भवितुमर्हति।

संस्कृत-रक्षायै आन्दोलनस्यावश्यकता

परन्तु इदानीं किमपिकार्यं प्रबलान्दोलनं विना न सिद्ध्यति, अतः संस्कृतज्ञैः संस्कृतपक्षपातिभिश्च नगरे-नगरे ग्रामे-ग्रामे च सभा-सम्मेलनादिकं विधाय संस्कृतयोगनिर्दिष्टानामुपायानां कार्यान्वयनाय प्रबलतरमान्दोलनं विधेयमिति परमावश्यकं कार्यं वर्तते। यथा समाजवादि-साम्यवादिप्रभृतयो जनाः स्वोद्देश्यपूर्तये बहूनि कष्टानि सहमाना अपि अहोरात्रं प्रयत्नपरायणास्तिष्ठन्ति, यथा च स्वोद्देश्यपूर्तेः पूर्वं प्रयत्नान्न विरमन्ति तथैव संस्कृतसमाजेनापि तदर्थं सन्नद्धेन भवितव्यम्। 'कार्यं वा साधयामि शरीरं वा

पातयामि' इति संस्कृतभाषायामेका उक्तिर्वर्तते। परन्तु संस्कृत-पण्डितैः कदापि इयमुक्तिः स्वजीवने चरितार्थतां न नीता। सम्प्रति सोऽयमवसरः समागतो वर्तते। अतः सर्वैरपि पण्डितैः छात्रैः संस्कृताभिमानिभिश्च यावत् केन्द्रद्वारा राज्यद्वारा च संस्कृतायोग-निर्दिष्टानामुपायानां कृते स्वीकृतिर्न दीयते, तावत् स्वप्रयत्नाद् विरतिर्न विधेया।

संस्कृतपक्षपोषकानां प्राबल्यम्

दक्षिणप्रदेशे लेखव्याख्यानपुस्तकप्रकाशनादिना संस्कृत-शिक्षायाअनेके भारतप्रसिद्धाः प्रभावशालिनः पक्षपोषकाः सन्ति। तेषु अस्माकं राष्ट्रपतिः डा. राधाकृष्णन्, डा. सी. कुन्हन राजा, डा. वी. राघवन्, श्री एम. पतञ्जलिशास्त्री, सर सी. पी. राम-स्वामी ऐय्यर, श्री के. एम. पनिक्कर, उत्तरप्रदेशराज्यपाल महोदय श्री डा. रामकृष्ण राव, श्रीकृष्ण-सोमयाजी, दैनिक-'हिन्दु' पत्रिकासम्पादक श्रीरघुनाथ अय्यरप्रभृतयः सविशेषमुल्लेखनीया वर्तन्ते। एतेषां नेतृत्वे यदि संस्कृतसमाजेन संस्कृताभिमानिभिः संस्कृतसभाभिश्च दक्षिणभारतव्यापि जनान्दोलनं विधीयेत, तर्हि पुनरपि नूनमेव संस्कृतस्याभ्युदयो भवेदिति मे दृढो विश्वासः। नच पण्डिताः निजस्वार्थसिद्धये संस्कृतरक्षाया आन्दोलनं कुर्वन्तीति कतिपयदुर्जनलोकापवादसम्भावनाभियो भेतव्यम्। यतो नपण्डित-हिताय ब्राह्मणहिताय वा, अपितु राष्ट्रहिताय संस्कृतरक्षणं परमा-वश्यकमिति शतशः सभासमाचारपत्रादिषु सुबहु समुद्घोषितं वर्तते

राष्ट्रहितैषिभिर्जनैर्ब्राह्मणैरब्राह्मणैः संस्कृतज्ञैः। अतो निर्भीकतया, साहसेन, अदम्येन उत्साहेन च संस्कृतान्दोलनप्रचारकरणस्यावश्यकता वर्तते।

उदीचां सहयोगोऽत्यावश्यकः

दक्षिणभारतीयानां संस्कृतविदुषामेतस्मिन् संस्कृतरक्षणात्मके आन्दोलने उत्तरभारतीयैरपि संस्कृतपण्डितैः संस्कृताभिमानिभिः संस्कृतसंस्थाभिश्च पूणरूपेण सहयोगो देय इति मे परमावश्यकं प्रतिभाति। एतेन संस्कृतमेव दक्षिणोत्तरभारतसंबन्धयोजकं सूत्रमित्यपि सुस्पष्टतया साधयितुं शक्येत। दक्षिणोत्तरभारतवासिनां संस्कृतविदुषां सम्मेलनं, सहकारिता, परस्परं सौहार्दं च न केवलं पण्डितानामपितु सम्पूर्णस्यापि राष्ट्रस्य कल्याणाय सम्पद्येत इति मे द्रढीयान् विश्वासः।

दाक्षिणात्यानामुत्तरे भ्रमणार्थमामन्त्रणम्

दक्षिणभारते खलु अनेके भारतगौरवस्वरूपा विद्वांसो वक्तारः कवयो लेखकाश्च विराजन्ते। तेषु भूयांसो वर्षीयांसस्तथा अनेके युवानश्च विद्यन्ते। तेषां सदाचारनिष्ठा, विशिष्टं वेषभूषादिकं, मनोहरा श्लोकपाठशैली, कर्णरसायनं कर्णाटकसङ्गीतञ्चेति सर्वमपि नितान्तमाकर्षकम्, परमाह्लादजनकञ्च भवति। एतादृशाः केचन संभाषणकलाप्रवीणा दाक्षिणात्या विद्वांसः सम्प्रति उत्तरः भारते भ्रमणं विधाय यदि संस्कृतप्रचारं कुर्युस्तथा स्वकीयभाषायाः

साहित्यस्य च परिचयं दद्युस्तर्हि सुमहान् प्रमोदो भवेदस्माकमुत्तरभारतीयानाम्। नूनमत्र इटली-उपमा-दोसा-सारप्रभृतिदाक्षिणात्यप्रियं भोज्यवस्तुजातं सम्भवतो नोपलभ्येत, परं ततोऽतिरिक्तं सर्वमपि प्रियतमं सम्पादयितुं शक्यते एव। अतो मम परिचितैरपरिचितैर्वा कैश्चन विपश्चिद्भिरवश्यमेव उत्तरभारते सञ्चारार्थं निश्चयो विधीयेतेति साग्रहं विनिवेदनं मम।

इत्येवं सकलो यथास्मृति मया यात्राक्रमो वर्णितः
क्षन्तव्यं यदि तत्र कोऽपि विषयो नालोचितो विभ्रमात्।
प्रार्थ्यन्ते च पुनः समे बुधवराः सर्वाणि मित्राणि च
क्षुद्रोऽप्येष जनो यथा नहि भवेन्नीतः क्वचिद् विस्मृतम्॥

ते ते जनाः सहृदयाः सुभगाः प्रदेशाः
मित्राणि तानि मधुराणि च सङ्गतानि।
भूयो भवन्तु नटराजदयाविशेषा-
दित्येष एव च पुनर्मनसोऽभिलाषः॥

अन्ते चाऽहं स्वपरगणना-मान-मात्सर्यदोषै-
रस्पृष्टान्तःकरणवचसां पादयुग्मं नतोऽस्मि।
ये विद्वांसोऽसदृशकरुणास्नेहसौहार्दपूरै-
र्दूरे दूरेऽप्यसमसमये मत्सहाया अभूवन्॥

यात्रायामार्थिकसाहाय्येन सदयमुपकृतवतां महानुभवानां

चिरस्मरणीया शुभनामावली

श्री पं० अनन्त शास्त्री फड़के, प्रा० संस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी	५–०
श्री श्रीकृष्णप्रसादः, सञ्चालक—साइन्टिफिक स्टोर, लहुराबीर, वाराणसी	१०–०
श्री पं० कन्हैयालाल जैनः, मन्त्री-संस्कृतविश्वपरिषद्, शाखा, कटनी	११–०
श्री पं० सरस्वतीप्रसाद चतुर्वेदी, आचार्यः—श्री दूधाधारी वैष्णव संस्कृत कालेज, रायपुर	५–०
श्री पं० रामनन्दन ओझाः, प्राध्यापकः " "	२२–०
श्री पं० केशवप्रसाद मिश्रः, प्राध्यापकः " "	२१–०
श्री पं० शिवकुमार मिश्रः, प्राध्यापकः " "	५–०
श्री पं० रामेश्वरप्रसाद द्विवेदी, प्रधानाचार्यः— "	५–०
श्री जनार्दनदास पुजारी, श्री दूधाधारीमठ, रायपुर	१०–०
श्री महन्त वैष्णवदास महाराजः, अध्यक्षः—दूधाधारीमठ रायपुर	७–०
श्री पं० बालकृष्ण झाः, प्रधानाचार्यः—ब्रह्मकर्मवर्धिनी संस्कृत पा. नागपुर	२–०
एकः श्रेष्ठी (विस्मृतनामा) " "	५–०
श्री पं० रामनिरञ्जन पाण्डेयः, अध्यक्ष हिन्दीवि० उस्मा० वि० है०	१०–०
श्री डा० राजकिशोर पाण्डेयः, प्रा० हिन्दीविभागः " "	१०–०
श्री रामकुमार खण्डेलवालः " " "	४–०
श्रीमती ज्ञान अस्थाना " " "	५–०
श्रीदीक्षित महाराजः, दीक्षितबाडा, शालीबंडा, हैदराबाद	४–०
श्री एम. सौन्दरराजन् ऐयङ्गर कार्यदर्शी, केन्द्रीयसंस्कृतसमिति श्री रंगनिलयम्, गगनमहल रोड, हैदराबाद	२०–०
श्री टी. वी. विश्वनाथ ऐय्यर, बी. ए., एल. एल. बी., श्री वेङ्कट-विलास, १४ ईस्ट माडा स्ट्रीट, मैलापुर, मद्रास	५०–०

श्री रामेश्वरदेवस्थानपाठशालास्नातकसंघः,	त्रिचिरापल्ली	२– ०
श्री रामसुब्रह्मण्य शर्मा, भाषात्रयपण्डितः	"	१– ०
श्री जानकीरामः, बी. ओ. एल., द्रविडाध्यापकः	"	१– ०
श्री रङ्गनाथ शर्मा, बी. ओ. एल., प्राध्यापकः	"	२– ०
श्री वरदराजः; द्रविडाध्यापकः	"	१– ०
श्री अरुणाचल शास्त्री, संस्कृताध्यापकः	"	५०– ०
श्री कृष्णशर्मा सलक्षणघनपाठी	"	१– ०
श्री सुब्रह्मण्य शर्मा, भाषात्रयपण्डितः	"	१– ०
श्री शिवरामकृष्ण शर्मा, भाषात्रयपण्डितः	"	१– ०
श्री वेंकटराम घनपाठी	"	०–५०
श्री भीमरावः, द्रविडाध्यापकः	"	०–५०
श्री महादेव शर्मा, द्रविडाध्यापकः	"	१– ०
श्री नागरत्न शर्मा, संस्कृताध्यापकः	"	१– ०
श्री त्यागराजः, द्रविडाध्यापकः	"	१– ०
श्री मीनाक्षिसुन्दरम्, वेदवेदान्तपारङ्गतः	"	१– ०
श्री कु० मु० रङ्गस्वामी	"	१– ०
श्री ए० सुब्रह्मण्यम्, एम.ए., प्रा०–सेन्ट जोसेफ कालेज	"	५– ०
श्री एल. एस. पार्थसारथिः, रिटायर्ड डिस्टिक्ट जज	"	१५– ०
श्री डा. सूर्यनारायणन्, एल.एम.पी., सेन्डपेष्टै स्ट्रीट, मदुरा		११– ०
श्री एम. एस. राममूर्ति शर्मा	"	२– ०
श्री नरसिंह रावः, आचार्यः—सेन्ट मेरीज हाईस्कूल	"	५– ०
श्री एस. पी. कृष्णमाचार्यः, अम्मन सन्निधिः	"	५– ०
श्री १०८ परमानन्द पुरी आश्रमः, रामनाथ रोड	"	५– ०
श्री वाञ्छिनाथन्, हिन्दीसंस्कृताध्यापकः, अमेरिकन कालेज, मदुरा		५– ०
श्री डा. रामकृष्णरावः (महामहिमराज्यपालमहोदयः) केरल, त्रिवेन्द्रम्		१५०–०
संस्कृतमहाविद्यालयः; त्रिवेन्द्रम्	"	१५– ०

श्री टी. रामचन्द्र शर्मा, आचार्यः-सं॰ कलाशाला, त्रिपुनितुरा केरल ५— ०
श्री एस. कृष्णमूर्तिः, अध्यक्षः—संस्कृतविभागः, मैसूर कालेज, मैसूर ५— ०
श्री श्रीपाद शास्त्री, किंजवडेकरद्वारा संस्कृतसभा, पूना ३८— ०
श्री ठाकरसिंह मूलजी भाई तन्ना, कान्दीवल्ली, मुम्बई १५— ०
श्री वदरीनाथ काशीनाथ शास्त्री, नरसिंहजोनापोल, बड़ौदा २०— ०
श्री भगवतीप्रसाद पण्ड्या, एम. ए., व्याकरणाचार्यः, प्रा॰—
श्रीस्वामीनारायण आर्टस् एण्ड साइन्स कालेज,
काकरियारोड, अहमदाबाद १— ०
श्री नारायणलाल भाई ठक्करः; माणिक चौक, अहमदाबाद २५— ०
श्री स्वामी व्रजराय महाराजः " ११— ०

अन्यविधैः साहाय्यैरुपकृतवतां महानुभावानां चिरस्मरणीया शुभनामावली

१—यैः पर्याप्तबहुमूल्यौषधप्रदानेन सहायता कृता—

श्री पं॰ गयाप्रसाद शास्त्री, डी.एस.सी.ए, साहित्याचार्यः, आयुर्वेद-वाचस्पतिः, भिषग्रत्नम्, मुरलीधर बाग, हैदराबाद।

श्री वा.वा. नटराज शास्त्री, आयुर्वेदमार्तण्डः, भिषक्शिरोमणिः त्रिचिरापल्ली, मद्रास।

२—मम अस्वास्थ्यदशायां यैर्महती सेवा सहायता च कृता—

श्री वी. डो. गुण्डप्पा, सञ्चालकः—गोखले इन्स्टीट्यूट आफ पब्लिक अफेयर्स, वसवनगुडी, बैंगलोर।

३—यैः परिचयपत्रप्रदानेन मयि महती अनुकम्पा कृता—

श्री एम. सौन्दर राजन् ऐयङ्गरः, सेक्रेटरी—सेन्ट्रल कौन्सिल आफ संस्कृत एजुकेशन; श्रीरंगनिलयम्, गगनमहल रोड, हैदराबाद।

श्री डा० वी. राघवन्, संस्कृत-विभागाध्यक्षः, मद्रास-विश्वविद्यालयः, मद्रास ।

श्री डा० के. कुञ्चुण्णि राजा, रीडर—संस्कृत-विभागः, मद्रास-विश्व-विद्यालयः, मद्रास ।

श्री के. लक्ष्मण शास्त्री, डाइरेक्टर—राज्य सूचना विभाग, हैदराबाद ।

श्री एल.एस. पार्थसारथिः (रिटायर्ड डिस्ट्रिक्ट जज) मदुरा ।

श्री डा० पी.के. नारायण पिल्लै, प्राचार्यः—संस्कृत कालेज, त्रिवेन्द्रम् ।

४—यैः स्वकीय "मोटरकार" द्वारा मम भ्रमणे महत् सौविध्यं सम्पादितम्—

श्री एम. सौन्दरराजन् ऐयङ्गरः, हैदराबाद ।

श्री बा. बा. नटराज शास्त्री, त्रिचिरापल्ली ।

श्री डा० पी.के. नारायण पिल्लै, त्रिवेन्द्रम् ।

श्री रामवर्मपरीक्षित तम्बुरान, (कोचीनमहाराजः,) त्रिपुनितुरा (केरल)

क्रम संख्या		रु० न०पै०
६–सरलसंस्कृतगद्यसंग्रहः	सुबन्त, तिङन्त एवं कृदन्त के अनुसार संग्रह	१— ०
७–सरलसंस्कृतपद्यसंग्रहः		१— ०
८–प्रारम्भिक संस्कृतवाक्यसंग्रहः (दैनिक व्यवहार के लिये)		०—१५
९–हिन्दी-संस्कृतशब्दकोशः (व्यवहारोपयोगी)		१—५०
१०–सरलसंस्कृतनिबन्धादर्शः (निबन्ध की अत्युत्तम पुस्तक)		१—५०

ख–एकाङ्की, गीत एवं प्रहसन की पुस्तकें—

१–कौत्सस्य गुरुदक्षिणा (एकांकी नाटक)	०—२०
२–भोजराज्ये संस्कृतसाम्राज्यम् (एकांकी नाटक)	०—२५
३–स्वर्गीयसंस्कृतकविसम्मेलनम् (संस्कृत कवि दरबार)	०—३५
४–संस्कृतगानमाला (प्राचीन तथा नवीन तर्जों के गाने)	०—२५
५–संस्कृतगीतमाला (महिलोपयोगी गीत)	०—१०
६– संस्कृत-प्रहसनम् (बीस प्रहसनात्मक अभिनय)	०—३०
७– बाल-नाटकम् (बालोपयोगी छोटे छोटे १० नाटक)	०—३०
८– भारत-राष्ट्रगीतम् (राष्ट्रीय संस्कृत कवितायें)	०—२०
९–चपेटिका (सर्वथा नूतन संस्कृत रचना, चीनियों को अर्पित)	०—५०

ग–मन्त्र, स्तुति, सूक्ति एवं धर्मशिक्षा की पुस्तकें

१–वेदामृतम् (उपयोगी वैदिक मन्त्रों का संग्रह)	०— ६
२–स्तुति-प्रार्थना (दैनिक स्तुति प्रार्थना के श्लोक)	०—१५
३–स्तुति-प्रार्थना (बच्चों के लिये)	०— ३
४– ,, ,, (सामान्य जनों के लिये)	०— ६
५–ललितमङ्गलम् (ललित स्तुतियों का संग्रह)	०—१५
६–बालसंस्कृत अन्त्याक्षरी (सूक्तियों का संग्रह)	०—१५
७–बालामृतम् (बालकों के लिये शिक्षाप्रद श्लोक एवं अर्थ)	०—१५
८–निति-शिक्षा (नीतिसम्बन्धी प्राचीन सूक्तियाँ)	०—३०
९–संस्कृत की सूक्तियाँ (हिन्दी अर्थ के साथ)	०—२५

क्रम संख्य	रु० न पै०
१०–धर्मशिक्षा के सौ श्लोक (हिन्दी अर्थ के साथ)	०—२५
११–नारीधर्मशिक्षा (वात्स्यायन कामसूत्र का एक अध्याय)	०—२५
१२–द्रौपदी सत्यभामा संवाद (महाभारत की एक कथा)	०—२०
१३–विश्व को ऋषियों के सन्देश (महत्वपूर्ण श्लोक	०—२५
१४–रक्षिचर्या (पुलिस विभाग के शास्त्रोक्त कर्तव्य) केवल पुलिस के लिये	
१५–दीपमालिका (अनुप्रासमयी सरस-ललिता अभिनवसूक्तिमालिका)	

घ–संस्कृतप्रचारसम्बन्धी प्रेरक पुस्तकें—

१–संस्कृतगौरवगानम् (संस्कृत महत्त्व सम्बन्धी हिन्दी कवितायें)	०—५०
२–संस्कृत के सम्बन्ध में देश-विदेश के विद्वानों के विचार	०—५०
३–संस्कृतभाषाप्रचार के पचास रचनात्मक कार्यक्रम	०—२५
४–संस्कृत, क्यों पढ़ें ? कैसे पढ़ें ? क्या पढ़ें ?	०—१५
५–संस्कृत और ब्राह्मण	०—१५
६–संस्कृत विद्यालयों के लिये संस्कृत प्रचार का कार्यक्रम	०—१५
७–अंग्रेजी विद्यालयों के लिये ,, ,, ,,	०—१५
८–कार्यालय की ग्रन्थ प्रकाशन योजना (विक्रय के लिये नहीं)	
९–संस्कृत प्रचार सम्बन्धी अनेक पोस्टर	०—५०
१०–सुरभारतीसन्देशः (संस्कृत शिक्षा के कर्णधारों, संस्कृत के विद्वानों तथा छात्रों को १८०० श्लोकों में सुरभारती के संस्कृत शिक्षा और संस्कृत सामाजिक उत्थान के निमित्त महान् क्रान्तिकारी सन्देश)	२—०
११–दो मास में संस्कृत	०—२५

पत्र व्यवहार का पता—

सार्वभौम संस्कृत प्रचार कार्यालय

वाराणसी ।